

НАША КНИГОЗБИРЛЯ

О. ДАНСЬКИЙ

НАШІ ДНІ

1947

Ч. 7

О. ДАНСЬКИЙ

Н А Ш І Д Н І

diasporiana.org.ua

PRINTED IN GERMANY

Всі права автором застережені

МАМИНЕ СЕРЦЕ

Смужка сивого волосся вибилася з-під хустини й пере-сікла чоло, як вигнуте лезо серпа. Очі наливалися, мов чарки по вінця, сльозами, й вони стікали по обличчі. Втирала їх краечком запаски й тужила чайкою.

— Тошненько мені! Горе мое! Іванку, синочку, і хто ж це тобі накоїв?

А її син, станичний Іван Перепел, захворівши з Божої волі, метався по хаті, як у кліті, рвав глибоко заховану за поясом пістолю, голосно прикликав д'собі всіх товаришів, що знав їх з підпілля.

Густе, схоже на споловілий лан Іванове волосся літало за ним круг голови, на устах виступали бризки піни. Темні під навислими острішками брів очі запалювалися вогнями.

Друзі Івана, Сенько Чмола й Михаль Коренко, стурбовано клопоталися ним, ловили під руки, мов дружби саджали на лаву. Вони, нетремкі при зустрічі з ворожим дулом рушниці, боязко дивилися на свого станичного, жахалися його хвороби, наче нерозгаданої таємниці.

З кожним голоснішим криком Івана завмирала в друзів душа, щоб, бува, не почув хто чужий, його слів, не вклав у вуха ворога прізвищ боевиків.

Мамин жаль шукав розв'язки й вбрався в слова, наче в відповідь:

— Мордували його поляки по криміналах, били по гові, ганяли його, як пси... Потім прийшли другі, ще гірші...

Раптовий крик Івана сполохав мамине голосіння, кинув на її очі серпанок жаху, застукотів об стіни великою чорною нетлею.

Мама вривала слова й тільки сльози протікали крізь тонке полотно запаски, спливали по худих, репаних чорними смужками від праці й ножа пальцях. Та біль у гру-

дах збирав, мов повідь, підходив до горла, потім рвався до кором:

— Та бо й ви самі винні! Не пильнуєте роботи, вдень сидите, а ночами ходите озброєні як на влови, торгуєте свою смерть!... І Іван з вами... Де ж ви зможете москаля, що завоював цілий світ? Тільки марно загинете!

Сенько Чмола нахмутив брови, голосно чвиркнув крізь зуби, махнув рукою у спротиві.

— Пусте говорите, матусю! Смерть найде нас і в запічку, як схоче. Ви не рвіть собі серця, ні нам. Іван захворів, то треба його забрати до лікаря, може пройде. Біда лише, що кричить, виказує всіх хлопців. Довідається хто, підуть хлопці під стіну, а сім'ї повивозять.

Він глянув на Івана, що нагло втих і тільки сміявся тихим, моторошним сміхом.

Жах Сенькових слів прогнав на хвилину мамине горе, збив її думку. Вона вмовкла, наче скартана дитина, затиснувши в зубах рижок запаски. Лише сльози бігли по обличчі струмочками після зливи.

У димарі тоненько наспівував вітер, об шибки дрібними пальчиками стукотів дощ, просив захисту перед бурхливою нічтю. Малий каганець на стіні коло вклеєного кусника дзеркала тріщав деколи іскрами.

— Скоч, Михалю, до Загвізного по коні! — ділово звернувся до друга Чмола. — Кажи, хай запрягає, відвеземо Івана в район.

Михаль Коренко мовчки підвівся з лави, підтягнув, як попругу, пояс і тихим кроком лісової людини вийшов з хати.

Іванова мама стурбовано засуетилася на місці, голосно витерла начервонілого від сліз носа, хотіла перечити.

— Та куди ж ви поїдете в таку негоду? Пождіть хоча до ранку, може йому пройде!

Вона глянула на спокійніше вже синове обличчя і надія майнула в її очах теплим сльвом.

— Та й голодні ви, треба вам щось попоїсти!

Мама кинулася до печі, метушливо хапаючись за горщики, шукала в черіні жару.

Чмола перебив її метушню владно, мов господар.

— Не турбуйтеся їжею! Прийде Михаль і поїдемо з Іваном у район. Там і попоїмо. А до ранку ждати ніколи. Гаразд, що Іванові легше, може й видужає. А то лихо буде...

Він нахилився вперед тілом, а над його бровами набігли

морщини. Сплювуючи, за звичкою, короткими сухими пльовками, Сенько не глядів на Іванову маму, говорив із собою.

— Взнають, пропадуть хлопці. Лікувати труднуvато. Всюди чужі вуха, ворожі очі. А Іван знає багато,...

Чмола покосив оком на станичного, затиснув уста, як у нежданій злості.

Мама підняла голову з-над печі, застигла з горням у руці, прислухаючись до Сенькових слів, мов до далекого відгомону. Слова поволі доходили до її свідомості, росли, заповняли ввесь мізок. І враз її огорнув жаль за Іваном, за його молодими днями, за всіма тими хлопцями, що приходили до її сина, зникали з ним довгими ночами, а ранком з'являлися натомлені, зморені вкрай, часто в крові.

Здалися їй такими близькими, рідними, наче б виносила їх усіх під серцем, родила їх як дітей. Повела поглядом у слізній млі по синові й Сенькові.

На порозі станув Михаль, що просяк увесь сирим пахом дощу, як осінній кущ терну, і зголосив, що підвода готова. Тоді спокійно підійшла до постелі, шукаючи Іванової свити, і почала збирати сина в дорогу.

Двері широко відчинилися, забираючи всіх трьох, і пропустили чорну темряву, що нахлинула на хату ворогом.

Погідний ранок застав маму, як стояла на колінах перед образами, промолвивши всю ніч. За Івана й усіх хлопців.

У сподіванці й тривозі бігли дні.

*

Сонце, золота жар-птиця, сіло на яблуню, що росла коло хати, заглянуло крізь шиби вікон. Горлатий півень злопостав крилами, вискочив на тин, де на палях, мов шапки, висіли горщики, і весело запіяв. Під стріхою дерлися настобурчені, наче грудки пир'я, горобці.

Увійшла в хату, як була при праці, з решетом у руках, що ним вичиняла збіжжя. У хаті сидів Сенько Чмола, а дим його цигарки снуvався коло вікон.

— А що? Де Іван? — впали ще від порога слова голосні, змішані з острахом і надією.

Сенько засовався на лавці, його права нога висунулася дещо вперед, загойдалася на зап'ятку. Він зятагнувся цигаркою, аж зашкварчав якийсь сухий корінець махорки, голосно засопів.

— Іван тут, у Петра Граба, — сказав помалу.

Острах цупкіше здавив серце, почав перемагати надію.

— Ну, і як з ним? Здоровий?

Сенькові очі полізли по долівці.

— Зле! Кричить! Лікар каже, що лікувати треба роками, дати до лікарні... все скаже, затратить людей...

Мама поволі підійшла, витягнула з-під стола ослінчик, важко сіла на нього, наче б її раптово охопила втома. Випущене решето качільцем покотилося по хаті, розсіваючи зерна, мов намистини. Тишина вгорнула людей.

Не дивлячись на Сенька, мама запитала:

— То заберуть усіх, кажеш?

— Всіх і нас!

Сонце сповзало по божнику, приглянулося зальотно в куснику дзеркала. Дим, хитаючись, плив до щілини в надбитій шибці. В кутку запищала в смертельній тривозі муха.

Обличчя Сенькове протягнулося в суворих, гостро ритих лініях. Він боровся у душі з важким словом, наче з напасником. Врешті, знузивши голову мов під вагою, прорвавши тишу хриплим від натуги голосом:

— Матусю... обласний казав, Іван мусить...

Підвела на нього очі, перехилиючи голову, як птах, що заглядів шуліку. Слова були суворі.

— Не кажи, не треба... сама знаю...

Черв'ячок у сволюках стелі точив дерево розміряно, протійно, мов удари годинника. Соняшна пляма покинула хату, з кутів відірвалися сизі тіні й попливли до дверей. На плоті не вгавали черкітливі горобці.

Сенько Чмола сидів нерухомо на лаві, ждав слова Іванової мами, як присуду. А вона похилила голову в старій, зруділій від пороху та літ хустині, змовкла вся, наче б задивилася в своє серце.

У цих кількох днях, коли відвезли Івана до району, вона пережила своє життя. Кругом неї була темрява, і вона бродила в ній, мов у каламутній воді. Всі її сподівання, всі надії, що ними вона вбирала своє серце, потонули назавжди. З того часу, як до Івана почали сходитися хлопці, вона відчувала, що не заховає сина для себе, не вибере по вподобі невістки.

Спочатку з острахом, з недовір'ям, навіть з внутрішнім бунтом ставилася до праці сина. Оті всі газети, що їх Іван тайком добував з різних скриток свого вбрання, зброя, його товариші віщували лихо, будили неспокій в її серці.

Синові слова про якусь Україну були їй далекі. Не розуміла їх, як не могла зрозуміти й того, що мусить платити дороговий податок, хоча в неї немає коней і син не їздить дорогами. Все ж таки прислухувалася до розмов товарищів з Іваном, до їхнього читання. Тоді розжалоблювалася до сліз. Згадувала свої дівочькі літа, якісь неясні мрії, пориви.

— Молодий має своє право! — годилася в душі з сином і заспокоювалася. Зживалася з синоюю працею, навіть сама сприяла. Дуже вже притиснули нарід ті, що хотіли над ним панувати. Не було життя хлопіві.

Поволі нереальна синова мрія почала приборати форм. Україна — це були ті всі молоді хлопці з засмаленими обличчями, з буйними чупринами, що не боялися ні війта, ні навіть поліції, будували ночами читальню, читали газети. Знала їх усіх від дитинства, росли на її очах. Це були ті молоді, як її син, що вбивалися в парубоцьку славу, жартували з дівками, доки не поженяться, не заведуть господарства. Всі вони були господарські сини, роботящі, як їхні тати, а такі неподібні до них. Чогось шукали, за чимсь гонили без відпочинку, й тільки їхня пісня летіла селом, мов велика, сильна птаха. Хотіли змінити світ, хотіли України, не любили отих усіх, що не говорили їхньою мовою, не жили їхнім життям.

Всі вони вже не шукали між собою звади, як це було парубоцьким звичасм у її молодих днях, а йшли до «мазурників», робили їм бешкети. Потім приходила поліція, гнала їх до криміналів. А вони верталися зі сміхом, голодні, висохлі, як у косовицю, і знову починали наново. Не хотіли й тих, які хвалилися, що б'ють панів. Хотіли свого права.

Не розуміла, боялася, але своїм серцем мами відчула сина й його друзів. Мусіли зникати цілими ночами, купувати ворожу й свою смерть.

Тепер знала, про що натякав Сенько, що казав обласний. Знала про те вже кілька днів. І сама рішила: Іван не видужає а другі пропадуть. А їх більше, і всі вони молоді.

Темрява уступила, стало ясно, наче вдень. Її слова розбили тишину хати, сполохали Сенькове вичікування. Він слухав її мовчки, не перебиваючи.

— Вія мій син, дитина, але...

Голос сковзнувся на сльозах, як на нежданій перешкоді.

— Але й людських дітей шкода, їх більше. Всіх вас шкода, тебе, Михалю...

На хвилину вмовкла, наче б хотіла перевести дух.

— Лиште його десь у лісі чи деінде, найдуть... Будуть робити слідство, почнуть тягати людей... Підуть хлопці до криміналу або на смерть...

Голос був тихий, вріваний, але Сенькові він видався голосним криком.

— Хіба я знаю... Може б так тут, десь у клуні... скажу, що сам... люди знають, що хворий...

Корчовий спазм здавив худі груди, урвав слова. Сенько почув, як поповзли йому по спині дрижаки. Він широко відчинив очі, гостро висунув підборіддя, закам'янів. Потім повів поглядом по Івановій мамі.

Сиділа перед ним на ослінчику худа, заморена життям, у старій одежині й вицвілій, полинялій хустці на голові, що з-під неї вибивалася сива пасминка' волосся. Ноги в важких, запорошених при праці чоботах — зложені рівно. Рукою, що на ній позначилися грубі жили, відвернула ріг запаски на колінах, а другою витягала її краї. Механічно, раз-по-раз проводила рукою від одного краю до другого. Голова перекилена дещо вбік, вузькі плечі під рваною на рамені свиткою легко вигнулися.

У сволоках »тикак« рівномірно, однотайно черв'ячок-червоточина. На припічку великої печі, підведеної синьою фарбою, спав рябий кіт. Над широким ліжком у куті почорніла від старости грядка-жердка на одержу.

— Чуеш, Сеньку, що кажу? — сива пасминка опала нижче на чоло, прикриваючи око, ціле в сухій жарі невиплаканих сліз.

Струснувся, як під наказом, звів своє тіло з лави й підступив крок. Хотів щось говорити, про щось питати, але тільки раптово схилився до її руки, що раз-по-раз витягала краї запаски й поцілував голосно.

Потім випав у сінешні двері, наче в прірву.

Час нечутно спинився в ході, поклав на устах палець мовчанки. Спрацьовані худі руки весь час натягали запаску, гладили краї. Ціла мамина постать раптово зібгалася, змаліла, покрилася сіриною.

У сіни зайшла з двора квочка з роєм малих курчат, голосно впоминаючися захисту на ніч. Через ціле подвір'я долітав із хліва виск голодного поросяти.

— Треба обійти худобу, загнати кури... квочка нчу-

ватиме в корчах... знову буде шкода, ... — звична щоденна думка настирливо турбувалася в мізку, зрушувала тіло, але свідомість не пробуджувалася. Кіт, що м'яко зіскочив на долівку й терся об великі чоботи, розкішно вигинаючи хребта, не відвернув її уваги.

Гіллячка калини, що росла коло вікна під хатою, стукнула в шибку, загойдалася, як ласкава рука на привітання.

Іванова мама підвела голову, поглянула в вікно. Із-за хати вийшли надвечірні тіні, зазирнули в мамині очі. Замовкли неспокійні кури, втихло голодне поросля.

Очі мами пішли слідом яснійшої смуги, що впала на хатні ікони. Ось під ними, майже над самим столом, знятка Івана.

Вигадливий фотограф поставив його на тлі декорації бурхливого моря. Якийсь птах літає, схожий на лелеку, але з коротшими ногами й дзьобом. Човен з білим парусом випинається на хвилю і аж дивно, що не перевернеться в глибину.

На березі панський столик з різьбленими ніжками, китиця квітів на ньому. А коло столика Іван. Буйна чуприна в'ється хмелем. Одна рука вперта в пояс; мізинний палець відведений дещо в бік. Друга випрямлена.

Знятка в рамках з барвистої фольги, над нею сушені васильки.

— Відбився тоді, як ішов до війська, — думає мама. — Вже буде тому три роки на Михайла...

Праворуч знятка її, так Гафії, врешті старого. Над ними ікони.

Добряча усмішка Бога Отця прикувала надовше увагу мами. Біла, як молоко, вся в довгих кучерях голова, біла борода. За головою трикутник виставив свої різьки. В руках держить Бог Отець світ, схожий на кулю, маленький хрестик на самій горі. Мамині очі вгорнули в себе кожню рясочку святого обличчя, шукали в нього рятунку.

— Боженьку, Ти можеш... Ти сильний... то врятуй його... Отче наш, іже...; — слова поверталися самі, повторювалися, але не давали полегші. По щоках мами спливали сльози, знову висихали, й очі гляділи допитливо, розглядали Бога Отця, спинялися на солодкому личку Матері Божої.

— Отче наш, іже еси на небесіх... Ти можеш, Ти сильний... У Тебе цілий світ...

Хлипання давило її груди, тамувало слова. Тоді вона

збирала всі свої сили й з мукою викидала з грудей біль, кричала як її син, що захворів із Божої волі.

— Ти сильний, Боженку, ... в Тебе світ, що Ти створив ... і в мене на руках теж був він, маленький світ, що я створила, був Іван ... І я віддала його смерті ... але Ти врятуй його ...

Сльози затопили ласкаву усмішку Бога Отця, повіддю залляли мамині очі, прикрили світ. Худою рукою билася важко в груди, просила прощення, як ласки, кидала слова молитви, мов жертву примирення.

Ніч гостею ввійшла в хату, замислено розсілася на лаві, прислонила собою ікони.

За піччю спробував свою скрипочку цвіркун і втих. У сволоці невтомно сверлив черв'ячок.

Мамин гострий слух уловив кроки людей на подвір'ї. Як молода дівчина, що вижидає хлопця, швидко кинулася до вікна, припала лицем до холодної шибки.

Три постаті майнули подвір'ям. Заскрипіли ворота клуні. Голосно, до болю, задзвонила тишина. Серце зібгалось, як зланий звірок, і затихло. Під черепом завмерла всяка думка. Тільки очі стали враз двома великими сонцями, що роз'яснили ціле подвір'я ген, туди аж до клуні.

Тик-тик-тик — монотонно працював черв'ячок.

Знову скригнули ворота, дві тіні стали на порозі клуні.

З кутів зівнула пустка. Завмер у сволоках черв'ячок.

З рук Бога Отця випала земна куля, світ, і розбилася в скалки.

ПІСТ

Голос Кучерукового Тимка зупинився раптово на незрозумілому слові, як полохливий кінь над придорожним ровом. Тимко сильніше надавив грудьми на край стола, вигладив, мов настільник, газету, крутнув головою. Він заперся постоломи в мазану заради свята долівку, водив пальцями по літерах, повторяв знову склади.

Сусіди, які зійшлися послухати новин, ждали терпляче, поважні, вибачливі. Густий дим їхніх люльок плив попід зволоки, зазірав у маленькі, пропітнілі від хатнього тепла шибки. На високій лежанці присіли, як птахи на паркані, діти, водили очима по хаті, втішаючись недільним днем, батьковим читанням, чужими людьми. В кутку, під лавою, загороджене дерев'яною решіткою, дрімало ягня, що його Тимко взяв у хату від зимового холоду.

З-під лежанки виповз білий пагінець картоплі, наче б шукав весняної землі, торкався ніг Семена Кучерука. Семен сидів на ослінчику при печі, звернув обличчя до вікна, дослухався до синового читання. Сухі, старечі руки зложив на закаблучці палиці, наче б відпочивав у дорозі.

— Як подає ваш ко-рес-пон-дент . . . , — Тимко поборов перешкоду, вдоволено відсапнув, . . . Карпатська Україна бореться далі . . . Наші відділи розбили полк мадярів, пішли вперед.

Тимко перервав читання, відхилився з-над стола. Крапельки поту осіли йому на чолі, як у косовицю.

Федір Боринець голосно цмокнув люлькою, хитнув головою, аж мотнулися довгі, як у апостола на іконі, шпаківаті кучері.

— Борються хлопці! — зідхнув глибоко, дав початок розмові.

Сусід, опертий півтілом на верхняку стола, звернув своє обличчя до Федора, притакнув.

— Ба, борються сараки, Бог би їм дав сили!

Молодому Петрові кров стукнула в серці, зневолила кинути слово між старших.

— Ех, якби нам туди! Тікали б мадярики, як тоті вівці.

Він доглянув ласкавий погляд старших газдів, насміливсь ще дужче.

— Повідають, що пішло багато наших не тільки з Верховини, але аж відо Львова й з України. Але поляки не пускають. Поліція і гранічери виловлюють хлопців, а мадяри й собі обступили гори, ганяються плаями, як вовки.

— Всі вони однакові! — Боринець твердо поклав мозолисту руку на стіл. — В очі їх коле, що й ми щось маємо, бояться тої України, як лихого.

— Ге, та їм навіть читальня заваджає! — присадкуватий червонощокий дядько Ілля аж піднявся з лавиці, широко розкарячив ноги, махав руками. — А причепи табличку¹⁾ коло воза, написану по нашому, то вже щезник чіпляється. По-польськи мусить бути.

— А колись-то я жену бичата до Смержого, — Тимко перебив гнів Іллі, — а стоїть з Юдкою той постерунковий Крочак та й сміється: »Ге, Тимотеушу, а як там ваша Україна за кічеркою?» Буде така велика, як теля?» То я йому й кажу: колись із теляти буде велика корова, коб тільки ходити коло нього!

Сміх гостей був похвалою для Тимка, сповнив його радощами.

— Добре ти йому відказав, небоже, Бог би тя мав! — крутив головою Боринець, сміявся вдоволено, аж тіпалося від сміху ціле тіло.

— Най знає! — притакував Петро.

Гамір стояв у хаті, розворушував поважні постаті людей, лягав на їхні обличчя червінню втіхи. Навіть старий Семен відвернув очі від вікна, сміявся тихим щасливим сміхом, стукотів паличкою.

— Як Божа воля, то й ми будемо мати своє. Коб тільки не датися!

1) За польської окупації мусіли українські селяни чіпляти при возі табличку, на якій було написано по польськи прізвище ч. дому, село власника воза. За брак такої таблички карано гривною.

2) Кічерка — гора, гірка.

— А чи чули ви, сусіди, як Костюків Іван побив у навчителя радіо? — намагався перебити загальну розмову, звернути на себе увагу дядько Ілля. Кучерукові гості втихли, звернулися до Іллі, поглядами мовчки просили новини. Ілля хвилину отягався, вичікував, аж мовчанка сяє на лавах, дражнив цікавість слухачів. Обличчя Іллі сяло вдовіллям, очі ясніли, як у хлопця, що придумав витівку.

— Оце недавно були ми в нашого навчителя, слухали радіо, — почав поволі Ілля, не кваплячись, наче б смакував минуле. — Сидимо, слухаємо. Що ж, коли воно говорить тільки польськи. Пан навчитель крутить, крутить, шукає, а тут вам, або якийсь »бляха«³⁾ гергоче по мадярськи, що лихий його знає, або якась, вибачте за слово, фльондра⁴⁾ цвенькає. А все: »Мадяри дотарлі до границі. Мама спульну границю. Січовики розбиті«⁵⁾. То Костюків Іван слухав, слухав, мовчав, а далі як ухватить палицю, що лежала при ньому, як торохне по тій коробці, аж іскри пішли. І все кричить: »Ба не брешти так, суко, не гавкай!«

Регіт заглушив останні слова Іллі, вдарив об стелю, метнувся до дверей, що нараз відчинилися, пропускаючи клубки морозного повітря. Семенів унук-підліток, розчервонілий від холоду й хвилювання, проскочив у двері, криком згасив хатні радощі.

— Діду, до нас ідуть наші пан-отець! — кидав малий у поспіху слова, хотів на раз висказати свою новину. Він зловив діда за рукав сорочки, намагався переконати його.

Семен Кучерук пригладив руками сиве волосся, обсмикав сорочку тремтящими руками й вискочив у сні, як молодяк. Він широко відчинив сінешні двері, що на них прабатьківський звичай наказував малювати охорону від злого — сині хрестики, зійшов східцями на подвір'я.

Морозне надвечірне повітря обгорнуло Семенову постать, додало барви його аскетичному обличчю. Семен приклав долоню дашком до чола, лагідно відганяв від очей соняшне світло, що зичило сили від снігу, сліпило, гралося вкруг його голови, як авреоля. Потім увів нежданого гостя у хату, просив вибачення за низькі одвірки.

3) »бляха« називають бойки мешканців Закарпаття, головно мадярів; мабуть змінене слово »влях« — волох.

4) Фльондра — пов'яз.

5) Зіпсована польщина: Мадяри дійшли до границі. Маємо спільну границю.

Сусіди шанобливо віталися, тіснилися, щоб дати місце, всміхалися зичливо. Семенова жінка клопітливо суєтилася по хаті, краєм запаски втирала чисту лавицю, просила спочити. Новий гість перекидався легким словом, питав про худібку, про здоров'я. На обличчях домашніх осідали радіщі, сусіди встрявали в розмову, вибирали слова, як з глибокої скрині, важили їх, мов добре зерно. Газди делікатно брали з рук пан-отця цигарку, смакували запашний дим, як добре питво. Потім пригадували собі, що вдома ждуть їх хазяйського ока, розходилися, дякуючи за новини.

Семен оживився, просив пан-отця не гордити, чим Бог прослав. Пан-отець згадав, що Семенів Тимко забігав учора до нього, просив, шукав поради, помочі, бо батько не шанує себе, морить голодом.

— А я до Вас, Семене, — почав лагідно, — кажуть, що не дбаєте про своє здоров'я, постите багато! А Ви вже в літах не мусите так робити.

Стара Кучеручка підійшла ближче, наче б підкралася, заголосила по-жіночому:

— Вже два тижні сушити, ні рісочки в рот не бере, хіба вечером шматок хліба ззість із водою. Та ж старий уже, не ті сили...

Семен випростувався, втихомирив поглядом жіночі нарікання, перевів очі на свого гостя:

— Дякую красно, що духовник турбуються мною, але я хочу виповнити свій обіт, — слова були спокійні, та владні, наче б наказ. Пан-отець знетерпеливився, заходив по хаті.

— Навіть Церква не наказує тяжко постити старим людям, Семене. А хто не шанує свого здоров'я, шкодить йому, то також грішить. Постити треба, але вважати, щоб не збавити своїх сил...

Пан-отець підніс руку вгору, як під час науки в церкві; голосно снував свою думку, вбирав її в слова.

Тимко Кучерук слухав їх, як слухав кожної неділі в церкві, ждав батькової відповіді, надіявся. Семенова жінка втирала запаскою очі, ціле обличчя, уста, хитала головою, мов потакувала. Семен стояв коло вікна, глядів крізь шибки на засніжені гори, наслухував глухих вибухів, що йшли до нього з-за високого верха Тростяна⁶⁾.

6) Тростян — гірський шпиль у Скільщині.

Сонце, що ховалося за гору, клало своє золото на Семенові груди.

— А скажіть мені, Семене, як можете, чому Ви постите? — голос пан-отця прогнав задуму старого. Семен поволі звів на священника очі, лагідні, як у дитини, посміхнувся тонкими устами, зніяковів.

— Та не во гнів вам, духовнику, — Семен знизив голос, мов на сповіді, — я пощу, бо...

Пан-отець ждав, насупивши брови.

— Ви всі молоді, дужі, всі щось робите, помагаєте, боретесь, а я вже старий, не маю сил, — Семен Кучерук знову повернув зір на засніжені верхи, затиснув на грудях руки, викинув слова, як тайну, — то я пощу, може Богойко милосердний вислухає мене старого, дасть нам волю...

Молодий ще отець Роман мовчки схилив свою голову, як перед монстранцією.

Сонце гралося своїм промінням на снігу, як весела дитина, димилися вершки гір, надією весни зеленіли ялиці. Від далекого Тростяна йшли глухі вибухи. То Карпатська Україна молилася за волю сальвами своїх гармат.

БАТРАК

Входили в землянку чуйно, сторожко, як вовки в лігво. Перший ішов Іван Дрозд, відчиняв двері, присвічував друзям, що підтримували руками раненого Олексу.

Світло ліхтарні розбудило темряву в землянці, прогнало її в кутки. Дрозд зачинив двері, підійшов до лежанки при чорній убитій стіні й розстелив на ній кожуха.

— Лягай, Олексю, ось-тут, перев'яжемо рану! — сказав другові.

Втрюх піднесли раненого, поклали на лежанці. Дрозд оголив рану, почав роздивляти її. Куля сиділа в м'язі, як кістяне зерно в сливці. В очах Дрозда з'явилася турботна хмарка, він покрутив головою.

— Треба б лікаря, щоб добув кулю. Тільки протягти трохи м'яз і видавити. Самі не справимося, може статися зараження.

Наче б у бажанні злагіднити біль друга, Дрозд повів рукою по його чолі, легко відгортаючи опале волосся. Ранений примкнув очі, а блідина розповзлася по його обличчі, як дим над стернею.

Безрадність похилилася над товаришами, пригнула їхні плечі. Хвилину стояли мовчки над раненим, схожі на таємничих чарівників. Їхні видовжені тіні хиталися враз із світлом ліхтарні, наче б гойдалися.

Пилип Чабан перебив тишину, чмихнув. Він торкнувся країв рани, аж біль підвів повіки Олексю, щільно стер хустиною смужку крові. Потім випростував свою низьку, кремезну постать, глянув на раненого.

— Я вийму кулю, — сказав спокійно. — Протну, й сама вийде. Як гадаєш, Олексю? Трохи болітиме, але я тільки р-раз і по всьому, — говорив швидко, хотів підбадьорити товариша. — До тижня присохне. Не бійся, я вмю. Не раз уже пробував...

Він кинувся в куток, де стояла дерев'яна коробка, нишпорив у ній хвилину, потім вернувся до лежанки. В його руках блиснула на світлі бритва, наче б по ній сплила кров. Іван Дрозд нахмурився, хотів перечити, збоявся. Та ранений перебив йому коротким словом: — Ріж, Пилипе!

Пилип старанно витер бритву об полу, оглянув її до світла. Він кинув через плече друзям, що стояли за ним.

— Пошукайте перев'язок і налейте в миску води. А ти, Василю, подай мені бензину.

Мов зачарований певністю друга, Василь Савчин мовчки подав йому пляшечку бензину, з цікавістю стежачи за його руками. Пилип розлив трохи бензину таки просто на дошку стола, черкнув сірник. Він обережно водив лезом бритви над полум'ям, повертаючи його на боки, як при гостренні.

— Ти ж, Пилипе, справжній лікар! Навіть бритву знезаражуєш! — у голосі Василя проявилось легеньке здивування. — І де ж ти цього навчився?

Не піднімаючи голови, Пилип пояснив поважно:

— Мій дід знахорем був, то й в мене, мабуть, ця жилка. Я ще, як служив у Стронця, лікував. Часом кінь поранився або корова ріг збила, треба було дати раду...

Василь засміявся, аж його сміх ліг лагідною відтінню на видовжене лице раненого.

— Хороший хірург! Людина, кінь — тобі все одно, аби різати!

Пилип хвилину дивився на друга, не міг збагнути причини його сміху. Потім підійшов до лежанки.

— Подержить Олексі ногу, щоб часом не ворухнув! — сказав спокійно.

Біль пробіг по обличчі раненого воружкими морщинами, розхилив уста.

Нацадок поколінь, що жили духовою працею, Іван Дрозд, відвернув голову. Він не міг спокійно сприймати образу, коли Пилип лив на свіжу рану пекучий йод. Івана занудило під серцем, а на чолі виступив піт. Він ждав, що Олекся зараз наповнить землянку криком, буде кидатись, як у вогні.

Тому здивувався, коли ранений викинув із-за затиснених зубів одне тільки досадне слово. В тій хвилині Іван, що лише поволі звивав до цього суворого життя, позаздрив силі свого друга.

Пилип Чабан легенько, майже ніжно накинув на раненого накривало, усміхнувся до нього повними устами.

— До тижня ходитимеш, Олексю! — сказав просто, впевнено. — Тепер, може, хочеш закурити?

Він з діловою міною, як щойно при операції, закрутив собі цигарку, вигідно розсівся на лавці.

Іван Дрозд дивився на його короткі, обрубкуваті пальці рук, з міцними, дещо загнутими по краях нігтями, перевів погляд на спокійне обличчя, потім запитав:

— Ти довго служив, Пилипе?

Пилип сплюнув з уст нитку тютюну, уважно розглянув свою цигарку, що розліпилася в одному місці. Він звогчив її устами, наче б пробував гармоніку, весело блимнув білками очей.

— Змалку пішов у найми. Батьки померли від тифу, а мене взяв до себе сусід. Спочатку пас гуси, свині, так пішов до худоби, доки в силу не вбився. Далі став орати, виручав свого господаря. Він був до роботи легкий, більше промишляв, ярмаркуючи. То я і господарив замість нього. Мені зараз дев'ятнадцятий, так це буде, чекай...

Пилип скривив уста, притримуючи ними цигарку, прищурих ліве око. Він розчепірих пальці обох рук, загинах чергою одні одними.

— Буде одинадцять років! — Пилип коротко потрях головою, наче б хотів сам упевнитися. Потім глянув на друга великими ясними очима.

— Так, вивчив усі батрацькі школи, а читати й писати не вмів! — засміявся якомсь гірко, журливо. — Не було ні часу, ні змоги. Завжди в праці, в наймах. Щойно як прийшли «товариці», то мій господар каже мені: Мусиш, Пилипе, йти від мене, тепер не можна служити.

Батрак на хвилину задумався, вдивився в чорну стіну землянки.

— Найбільше мені шкода було коней, — говорив наче б до себе, завертав споглади. — Обійшов я їх востанне, погодував, вичесав. Потім оглянув ціле господарство, вийшов у поле. Озимина зійшла рясно, як щітка. Подивився на ниви, вузькі, розділені межами. Ну, думаю, скоро позаорюють вас, буде один лан. І мої сліди зникнуть... Досада взяла за серце, пішов геть...

Світло ліхтарні на мент пригасло, й стіни землянки наче

рухнулися, зійшлися вужче, обгорнули людей. Ранений на лежанці ворухнувся, зідхнув. Веселий Савчин задумався, прикрив лице суворістю.

— Потім ти, Пилипе, пішов до нас? — голос Івана Дрозда був притишений, мов би він торкався хворого.

Пилип Чабан поволі звернув до друга обличчя, хвилину надумався, мов не розуміючи. Враз він оживився, стряхнув чорною чуприною, широко протягнув ноги.

— Е, ні! В організації був я вже за поляків. Деколи забігав у читальню, бував на виставах. Там я познайомився зі Славком Земським. Він уже не живе, згинув минулого року. Він і втягнув мене. Бувало, вижену коні на ніч пасти, а він прийде до мене. Лежимо, говоримо. Він усе каже: тихше, Пилипе, не так голосно! Я сміюся, що кругом нікого немає, поле. А він пояснює: по росі голос стелиться далеко! Вчив мене добре. Але й сердитий був, гострий!

— І що далі, розкажуй, Пилипе!

Пилип показав в усміху ряд білих зубів.

— Раз дав мені папірець, казав вивчити на пам'ять. Не знав тоді, що я не вмю читати, а я соромився признатися. А дати другому прочитати я збоївся. Тайна! На другий день Славко і питає мене. Ну, й сердився, як сам лихий, ляяв мене. Тоді я признався. Він і почав мені проказувати, мов дитині молитву, а я за ним. Показував мені й літери, вчив читати, писати, але не довго. Мусів іти від нас.

Іван Дрозд поклав підборіддя на руки, ліктями оперся об верх стола.

Пилип знову прикурих цигарку, потону в лицем у димі.

— Потім я мусів тікати, ховатися. Зайшов у бійку з одним комунаром, таки з нашого села. Тепер він десь повіявся до Львова, Лещин Стах, може знаєте. Хотів я його вбити на місці, але не повелось. Розіслали за мною стежні листи, та я скрився. З того часу й живу в підпіллі...

Протяжний свист, що продерся знадвору крізь дощані двері землянки, електричним струмом пробіг по тілах друзів. Спокійні досі обличчя стужавіли в гострих рисах. Друзі підвелися з місць мовчки, мов на наказ. Пилип Чабан затиснув руку на прикладі машинової пістолі, що лежала на столі, аж пальці збіліли кругом нігтів. Іван Дрозд міцніше затиснув пояс, кинув слова, що в них була воля, міцна, мов сталь.

— Тривога! Ти, Василю, борониш Олексу, якщо треба

буде, зірвеш землянку! Пилип зі мною! — Він погасив ліхтарню, скочив до дверей.

* * *

Верталися зі сміхом, серед голосної розмови, щоб заспокоїти Василя Савчина. Міг стрілити раптово, лякаючись підступу, взявши їх за ворогів.

Низьке, кремезне тіло Пилипа тряслося в сміху. Він хікав якимсь тонким голосом, аж на очі набігали сльози, а лице червоніло, мов у натузі.

— Перша стійка зочила якогось старенького дядька, що йшов хильцем, збирав ріще, — пояснив він Олексі, який хвилювався на своїй лежанці. — Степан з опалу вдарив на сполох, передав другим. Тривога дійшла аж до нашої землянки, думали: большевики наскочили.

Іван Дрозд мовчки сердився. Потім він добув з торбини шматок черствого хліба і куснув його здоровими зубами, аж затріщало в щелепах.

Ранений Олекса, що попросив пити, так і задрімав з кухлем у руці. Спокій змішався з вогким духом землянки, розсівся, мов звичний гість.

Пилип Чабан добув з кишені шматок паперу, вигладив його на столі долонею. Він висунув кінчик язика, торкнувся об нього невеличким олівцем, наче б пробував його гостроту, почав писати. Пилипові груди твердо надавили край стола, голова перехилилася вправо. Пилип наче б зазиравав лівим оком у папір, ворухив устами в такт своїх думок.

Василь Савчин довго глядів на друга, втішався його мінами, дивувався. Врешті він не витримав, підійшов до стола, присунувши рукою ближче до Пилипа ліхтаря, запитав:

— Що ти так мучишся, Пилипе?

Пилип підніс дещо голову вгору, не віднімаючи грудей від стола, через те карк у нього покрився грубими червоними складками шкіри.

— Пишу собі код! — сказав спокійно, як дитина, що не вміє писати, але водить олівцем по папері. Василь узяв у руку папір, довго розглядав чудернацькі хрестики, якісь лінії, схожі на черв'ячки.

— Та цього «письма» не розібрав би й сам Шамполіон! — засміявся Василь.

— Який Шамполіон? — не второпав Пилип.

— Та той, що відчитав гієрогліфи! — ще більш незрозуміло пояснив Савчин.

Обличчя Пилипа почервоніло ще дужче, очі засяли вдовіллям, як у людини, що відчуває свою перевагу. Він добув пом'ятий, звинений папірець, розгорнув його. Не випускаючи його з руки, запитав друга:

— Пригадуєш собі, Василю, наказ Бобра, який ми дістали ще взимі?

Василь наморщив лоба, силкуючись відгребати в пам'яті слова, що припали порохом пройдених днів. Врешті він піддався.

— Знаю, що ти й я одержали були спільний наказ, але забув слова.

Чабан відхилився від стола, прибрав лице в вибачливу достойність.

— Ну, то я прочитаю тобі цей наказ, хоча я не Самполон, — сказав другові, розділючи незрозуміле слово. Він хвилину вдивлявся в розгорнений папірець, віддихав важко.

— Друг Комар... то ніби ти, Василю, ... і друг Батрак, себто я..., — читав Пилип, пояснюючи, — відійдуть... о 9 годині вечором до Р..., ... забравши з собою евентуальну...

Василь Савчин слухав мовчки, а довкруги його уст блукав легкий усміх. »Добру має пам'ять, біда!« — подумав він про Пилипа, підозріваючи неписьменного друга, що імпровізує. Та останнє слово Пилипового читання вразило Василя. »А може й справді «читає» свій код?«

Знав, що Пилип не вживав чужих слів, навіть важко йому приходилося повторювати їх, зачувши від других. Допитливо глянув у щире, дружнє лице Пилипа.

* * *

Від голосних жайворонкових співів окрай неба зарожевівся втіхою. Із межі схопився вітер, розгорнув крила, ласкаючи ними вруна піль. Повітря прозорилося, пахло весняною свіжістю. Довга дорога в обрамуванні двох рівчаків п'ялася на горбок, закручувалася.

Василь Савчин підкинув рухом плеча невеличкий ранець, сердито вдарив ногою зустрічний камінь. По його обличчі в червоних плямах спливав піт, збирався на кінчику носа, лоскотав. Василь здмухував його, як докучливу муху, потім зняв з голови картуза, широко розмахнувся ним по

обличчі. Ноги, натомлені швидкою ходою, боліли в колінах, на зап'ятку муляв черевик. Савчин зупинився і безнадійно глянув на Пилипа Чабана, що йшов у віддалі перед ним. Спокійний, розмашисто-рівний крок друга збудив у Василеві заздрість.

— І так уже три години! — сказав він на півголоса. — Чортів скороход!

Втома хитнула ногами Василя, змусила його до крику.

— Пилипе! — окликнув він друга, — зажди, не йди так швидко!

Чабан зупинився півзворотом, добув тютюн. Сапаючи голосно, Василь Савчин наблизився до нього.

— Ходиш, як льокомотива! — сказав обурено, але щасливий, що друг пристанув. Та Чабан закурив і рушив далі, зразу попадаючи в розмірний, широкий крок скорохода. Василь затиснув уста, намагаючись побороти досадну втому, не відставати.

Сонце, що цікаво визирнуло на сході, позолотило їм дорогу, теплом торкнулося їхніх плечей, ще дужче натомлюючи Савчина.

Пилип Чабан махнув ціпком у руці, глянув у даль дороги.

— А я так собі думаю, Василю, — почав він поважно, — що я буду робити в нащій державі? Яку мені, темному батракові, дадуть працю?

Здивування Василя підшепнуло йому їдкі слова:

— Будеш працювати в суді, Пилипе!

Пилип недовірливо покосився на друга.

— Виноситимеш папери в кошиках! — докінчив Василь. Чабанове обличчя налилося кров'ю, видуваючи жили. Він пристанув, здавив обома руками ціпок, аж сухо тріснуло дерево.

Савчин пожалів своєї злоби, намігся злагіднити її.

— Знаєш, Пилипе, в суді є всякі папери, до того треба довіреної людини...

Сердиті Чабанові очі, розділені глибокою морщиною, ще хвилину ясніли хижо, били в лице Василя. Потім злагідніли, легко приховалися під опалі до половини повіки. На повних, мов у дівчини, червоних устах, осів усміх.

— А, як треба довіреного чоловіка, то буду виносити навіть сміття! — погодився Чабан, відвертаючись лицем до шляху.

Сонце незаметно підбивалося вгору, ширше обіймало світ. Високі повапнені придорожні стовпи з чорними знаками кілометрів наближалися з далі, здивовано гляділи вслід двом пішоходам.

Василь Савчин уже не сердився, хоча втома розсілася на його плечах, пригинала додолу. Він байдуже піддався волі товариша, йшов усе вперед, намагаючись додержувати кроку.

Раптово Чабан зійшов зі шляху, перестрибнув рівчак і зупинився під широкою польовою грушею.

— Трохи спочинемо, Василю, а там далі до Львова! — сказав другові. Він заховався за пнем дерева в траві, ліг, як вояк до стрілу, з обличчям, поверненим на шлях.

— Ходи сюди, тут нас ніхто не догляне непроханий, а ми будемо бачити все!

Василь Савчин опустився на коліна з окликом полегші, протягся в траві. Дрімота білкою підкралася до друзів, відібрала їм охоту до їжі. Чабан намагався прогнати її гострим димом тютюну, дужався з нею, як з людиною. Савчин приклав гаряче лице до трави, вгорнувся спочинком, безпечний у сторожкій чуйності друга.

З поля надлетіла хмарка горобців, сірими грудками опала на грушу, здіймаючи гамір, мов пустуни-школярі. Ворона, що підстрибувала на шляху, наче б її підкидала пружина, зірвалася з лопотом крил перед над'їжджаючим автом.

Чабан нижче нагнувся над травою, хижо зорив очима за вояцькими постатями в авті.

Південа духота йшла полем, хитаючись, мов п'яна, в'ялила все живе. Гамірливо, з погейкуванням і дзвінкими згучками своєї дивної мови, надтягнула шляхом циганська валка. З-під широких, полотняних халабуд визирали бородаті обличчя, голі, засмалені дитинчата.

Молодий циган звинно зіскочив з воза, кричав високим голосом, ляскаючи пугою. Високе колесо пережилилося на бік, грозило упасти. Валка зупинилася на місці. Громадка циган зібралася довкруги воза, живо сперечалася над випадком.

Від гурту відірвалася жіноча постать, ішла до групи. Зоркі, чорні очі молодої циганки нагледіли двох людей, зближалися ід'ним.

Гамір розбуркав сторожкого Савчина, підвів його до по-
ловиши.

— Покладіть карбованця на руку, поворожу, всю прав-
ду скажу! — молода циганка присіла в траву, ніжила чор-
ними, в блисках, очима, влещувала. Довкруги її голови тихо
брешіли монети, вплетені в чорні коси, кольоровий шаль во-
рушився на високих грудях. Звернулася до Пилипа Чабана,
нахиляючи гнучке тіло.

— Дай, поворожу, вгадаю твою долю!

Чабан засміявся весело, знепоохочував. Циганка зазир-
нула в його очі, обдала солодкою знемогою. Зловила його
руку, хвилину гляділа на жмут ліній, химерно сплетених
у міцній долоні.

Потім підвела голову, почала журливим голосом, мов
просила:

— Не йди туди, молодий, чорнявий! Плакатимуть дів-
чата за твоїми устами, хороший! Не йди туди, там хрест!

Глузливий сміх Василя прогнав хвильову моторошність
Чабана, протверзів його. Чабан вирвав руку, хотів сміхом
покрити дивне почування.

— Моему татові теж ворожила циганка, щоб не їхав у
місто, бо жде його хрест! — почав весело. — А тато найшов
на дорозі гроші й купив шматок поля. Така циганська прав-
да! — докінчив, розглядаючи з-під примкнених повік личко
циганки. В відповідь почув знову срібний бренькіт її на-
миста й тихі слова.

— Ой, не йди туди, вродливий! Там хрест стоїть, куди
ти йдеш!

* * *

Скрутив у бічну вуличку й вийшов на малу базарну
площу.

— Ще треба купити хліба — й до дому! — подумав, оми-
наючи авто. Сіро, непомітно прокрався між сидух, роздив-
лився кругом. Міський гамір глушив його, придавлював з
усіх сторін. Загледів те, чого шукав, і рушив з місця.

Чийсь рука зупинила його й голос, схвильований зло-
радливою втіхою проскрипів над вухом:

Тут ми зустрілися, Пилипе!

Ріонувся, як прив'язаний, і зустрівся очима з Стахом
Лещицим.

Блідаве, перекошене обличчя Стаха нахилилося до нього, плювало їддю:

— Давно шукаю за тобою, оунівський бандите! Врешті спіймав!

Пилипова рука непомітно зупинилася на грудях, де під свиткою висів на ремені револьвер, та враз охляла.

— Ні, треба без гуку, тишком. У мене ж доручення...

Тоді без надуми вдарив цілою силою важкого кулака в нахабне, нахилене лице ворога й скочив вперед.

Біг швидко, вкладаючи в ноги скорохода всю пружність, оминав зустрічні перешкоди якимсь відчуттям, ключив петлями, мов загнаний заєць. Враз побачив проти себе ворожу заставу, за собою почув крики, стукотню, і на хвилину оглянувся. З виходу вулички вискочила погоня.

Пилип Чабан бисто обняв зором усю просторінь кругом себе, підшукав місце в заглибині муру.

— Не йди туди, молодий, вродливий! — подумав нагло, згадуючи вчорашні слова циганки, і посміхнувся гірко.

Серце билося дрібно-дрібно, але думка працювала ясно, рівно, наче б кругом був спокій.

Оперся плечима об мур, широко розставив ноги, немов би хотів удержати на собі тягар. Рвонув рукою поли свитки, аж порвалися гудзики, добув важкого нагана.

Погоня надбігала звідусіль. Почав бити кулями спокійно, націляючись, мов на вправах.

Вороги розскочились, припадаючи в кожний вилом кам'яних стін, відгризалися пострілами, схожі на роздратованих вівчарок, що клацають зубами.

Вирвані кулею шматки стіни вдарили Пилипа в обличчя, на хвилину відібрали в нього зір. Тічня доглянула цю нагоду, ринула вперед з радісним криком. Добув гранату й пошпурив її в саму гущу тіл.

Знову підняв револьвер, але замок клацнув сухо, остеріг, що нема куль.

Гарячково сягнув по гранати. Затяжіла йому в руці остання, зачіпна. Тоді рішився.

Плевнено відбезпечив гранату й підніс до своїх грудей, де в кишені сірої сорочки спочивав »кодований« кривульками наказ.

Ще доглянув перед собою порване тіло ворога з розкиненими на боки руками — мов хрест.

Потім огорнув його полум'яний вихор.

ТОНЬКО ПЕРЧИК

Голос фабричного гудка влетів крізь розбиту шибку до кімнати, як великий жук.

Тонько Перчик відкинув із себе накривало, вискочив з ліжка, ввесь у рештках сну, мов у похміллі. Він позіхнув широко, до сліз, простягнув тіло в суглобах, аж заточився вбік. Звичним рухом сягнув по вбрання і нараз згадав, що сьогодні в нього вихідний день, вільний від праці. Ця згадка вправила Перчика в хороший настрій. Він замуликав під носом вуличну пісеньку: »Дзись панна Андзя ма виходне...«¹⁾, притупуючи до такту босою ногою.

Переляканий тупотом тарган метнувся з-під стола просто на Тонькові ноги. Перчик скривився, важко сів на ліжку, потер ногою об ногу. Його настрої пропав, згас, мов здмхнута свічка. Тонько обкинув зором убогу кімнату, де він займав куток, втягнув носом важке, задушисте повітря і закляв.

Під протилежною стіною спали на тапчані господинині діти. З-під заялозеної, колись червоного кольору перини визирили їхні худі ноженята, стрепіхаті голови. Велика, мов крапля живої крові, мандрувала поруччям блощиця. Шафа при тапчані перехилилася на старих ніжках у бік пожовклої печі, наче б грозила, що звалиться на неї. Брудна ганчірка, що висіла на шнурку, нагадувала вбиту, висушену ворону, зачеплену за ніжку.

— Пролетарі всіх країн, єднайтеся! — Перчик проказав ці слова вголос і чвиркнув крізь зуби, попадаючи на старий шкарбун, що розняв свою діру коло підметка, мов великого рота.

— Таргани, блощиці, шостеро душ у кімнаті, нужда, сморід... і зразу стало краще, веселіш..., Тонькова злість

1) »Сьогодні панна Анна має вихідний день...«

перейшла в насмішку. Перчик ліниво добув з кишені цигарку, черкнув сірник, із звички затуляючи полум'я руками, мов перед вітром. Потім протягнувся на ліжку, підтягнув у колінах ноги. Він голосно видмухнув дим, висуваючи нижню губу.

— Холера, не життя! — всердився Перчик. — Від самого початку!

З якимсь внутрішнім острахом, а разом з цікавістю, наче б нахилявся над глибокою ямою, Перчик заглянув у своє минуле.

Низький, темнуватий підвал, у якому жив малий Тонько, був завжди сповнений паром і в'язками брудної білизни. Висока, костиста пані Мартинова, яку Тонько чомусь мусів кликати мамою, метушилася серед тієї пари, милияної задухи й мокроти. Її суворий голос відбирав у Тонька всяку радісну усмішку, заганяв десь у куток, як залякане щеня. Правда, деколи в свято чи тоді, коли в кімнаті не було білизни, пані Мартинова в приступі якоїсь ніжності брала Тонька на коліна, голубила його, притискала до грудей. При цьому вона голосила без устанку, приговорюючи, як над покійником. Та цих пестоців Тонько лякався більше, ніж червоної твердої руки пані Мартинової.

Найкраще було вдряпатися на високий ослінчик, що стояв під низьким, вічно заплаканим вікном, і роздивлятися на вулицю. Звичайно, крізь це вікно Тонько бачив тільки ноги перехожих людей, але його зацікавлення «світом» не слабло годинами. Коли йшов дощ, то попри спадистий кам'яний хідник вулиці пропливав цілий потічок, що ніс із собою різні скарби. Шматок помаранчевої шкурки гоїдався, як рожевий човник на хвилях, а його доганяв великий кольоровий папірець, що змагався зі стебелиною.

Перчикові видалося, що його дитяче лице, схоже на блідавий пагінець картоплини, так і зісталось назавжди відбите в вікні підвалу при Смочій вулиці.

Деколи малий Тонько покидав кімнату й, мов заморене, несміле кошеня, прокрадався на вулицю до ровесників. Але гра переходила в бійку, й ровесники накидалися на Тонька, мов орда диких індіців. У хаті Тоньків плач дужчав, бо пані Мартинова вважала, що штанята цінніші, як гра з ровесниками.

Перчик чмихнув носом, що мало означати сміх, і затягнувся димом.

Перші дні в школі обіцяли нове життя, але нудьга, що віяла від лекцій вчителів, поволі вбила Тоньків запал. Важка праця слюсарського помічника стерла з личка малого Тонька останні сліди дитинства, а вулиця навчила життєвої боротьби. Тонько поховав свою молодість разом із згадкою про пані Мартинову в підвалі кам'яниці при Смочій вулиці і пішов своїм шляхом. Він навчився, що найбільшим ворогом таких, як він, є поліціант, а дрібку радощів можна знайти в чарці. Тонько бачив, що по крамницях є багато всякого товару, але в нього не було грошей. Він був безробітний.

Кругом нього були ситі, добре вдягнені люди, що роз'їжджали автами, сміялися, входили в великі, скляні двері каварень, звідкілья виривалася музика. Світляні реклами кожного вечора кричали про багатство, розкоші, вдовілля життям. Але все це був для Тонька другий світ, панський.

Вправді, Тонька теж інколи називали паном. Секретар директора залізничних майстерень, куди Тонько звернувся був по працю як спеціаліст-механік, сказав:

— Так, добре, можете дістати працю, але пан греко-католик! — і звернув Тонькові його папери враз із метрикою. Тонько ніколи не думав про свою релігію, про те, що він українець. Говорив, як усі по-польськи, ходив раз у неділю до костела, щоб зустрітися із знайомими. Тому й дивувався, що релігія є перешкодою в тому, щоби дістати працю. Хотів працювати, заробляти гроші. Але праці не міг дістати. Кілька разів попадав у в'язницю за волокитство й за те, що не має сталого заняття. Приятелі, які промишляли нічю, «кіндери», що завжди мали гроші й гуляли цілими днями, дораджували Тонькові пристати до них. Але Тонько не хотів. Він подивляв своїх приятелів, дружив з ними, тільки не відважувався вступити в «нічний промисел».

Тому Тонько далі шукав праці, жив, як перелетний птах, голодував. Він томився загадкою, чому одні люди живуть у багатстві, хоча не працюють, а другі мусять просити праці й шматка хліба, мусять жити в підвалах, серед бруду й темряви.

Відповідь знайшов Тонько в малій, закуреній тютюновим димом кімнаті при Замарстинівській вулиці, куди його затягнув був раз Файбш Некер.

У кімнаті було багато людей різного віку й статі, а всі з Тонькового світу. На стінах висіли якісь образи, прибрані

червоними стьожками. Тонькові найбільше подобався один образ, що представляв старого чоловіка з широкою, густою бородою. Чоловік був схожий на Тонькового знайомого, й Тонько довго розглядав його обличчя, дивуючись, як попав сюди цей портрет.

— Цей Дувид, то твій кривний, Файбішу? — торкнув Тонько свого приятеля, що привів його сюди.

— Ну, ти дурний, Тоньку, — скривився Файбіш, — то Маркс, а ти кажеш, що то мій кривний.

І Файбіш відійшов до стола.

За столом стояв якийсь чоловіча, який піднесеним голосом палко розповідав про віщось, вдаряючи деколи об стіл кулаком. Тонько заслухався в його слова, жадно ловлячи нову істину.

Промовець говорив про визиск робітників, про знуцання буржуазії над пролетаріатом, про те все, що наболіло в душі Тонька. Він розкривав перед слухачами образи майбутнього щасливого життя без панів і рабів, указував шляхи, якими треба йти, щоби прискорити день перемоги правди.

— Товариші! — кричав промовець, і це слово здалося Тонькові найкращим, яке він досі чув.

З цього часу Тонько весь віддався новій ідеї. Він уже не томився шуканням, не нарікав на біду. Піврваний новим життям таємничих сходив, нарад, заслуханий у чарівні слова про всевітнє братерство й рівність усіх, Тонько скоро став апостолом нової віри.

Тоньків запал неофіта призвів його небаром перед суддю, але втрата трьох років волі не зламала його. У в'язничних камерах львівських Бригідок Тонько зустрівся з однодумцями й в довгих розмовах із ними поширив круг свого знання й віри.

У в'язничній камері Тонько побачив також ворогів прийдешнього ладу. Це були українські націоналісти. Вправді, спочатку Тонько не міг збагнути, чому ці молоді хлопці, що веселі входили в камеру, жили по дружньому між собою і з другими, навіть більше по-братерськи, як комуністи, мали б бути його ворогами.

Адже ж зовнішньо вони ніяк не були схожі на буржуїв. Деякі з них були гірше зодягнені, як ті, що приходили з Тоньком на сходина, а ніхто з них не був капіталістом, ні власником заводу. Чимало було між ними робітників і хлоп-

ців із села. Тонько не раз дивувався, що всі вони — «лити» студенти й «феї зе сломки», як зневажливо називали злодії селян, — жили між собою, мов брати, ділилися останнім шматком хліба. Ба, що більше, ці націоналісти — вороги всіх пролетарів, кликали себе «товаришу». Не зовсім так, як Тонькові товариші, бо говорили «пане товаришу», але все ж таки були товаришами.

Тонько починав з ними розмову, хвалився своїм знанням, викликав на двобій і... попадав у сумнів.

З розмов виходило, що ці хлопці є теж проти визиску й гнету, теж борються за справедливий соціяльний лад у світі, але — й тут Тонько відчував недостачу свого знання — але вони теж проти диктатури над пролетаріяттом. Світ повинен бути побудований на засадах справедливости, без поневолення одних народів одними.

Тонькові в поміч приходили однодумці, й сумніви кінчилися диспутою, яка завершувалася бійкою.

Тонько не міг зрозуміти націоналістів. А все таки були хвилини, коли щось тягнуло його до них, зворушувало, заставляло призадумуватися. Це сердило Тонька, бо затирало в його душі чітко змальований образ комуністичного раю в світі, підважувало його тверді досі переконання. Тонько лютував і вчував, що починає ненавидіти своїх противників гірше, як усяких буржуїв.

Соняшна пляма, що просковзнула крізь шибу, приманила до Тонька нові рої мух. Вони закружляли над ліжком, над столом, втішаючись теплом, собою і крихтами незметеної вечірньої їжі.

За вікном, як дбайливий доглядач, удруге закричав фабричний гудок. Жар цигарки підкрався до Перчикового пальця, примусив Тонька ворухнутися. Тонько сикнув з болю і невдоволено поглянув на цигарку. Цигарка вигоріла, зостався тільки пожовклий від нікотини напис: «Червоний Прапор».

Перчик тепло всміхнувся. Згадав день своєї найбільшої радості. Тоді, коли партія почала масові демонстрації.

— Ви, товаришу Перчик, понесете прапор! — сказав йому сам секретар. Тонько тільки хитнув головою, але в грудях у нього, як повідь, збиралася втіха. На широкому майдані зійшлися тисячі таких, як він. Самі борці за вселюдське добро, пролетарі без роду й хати, пострах світової буржуазії. Між ними він, Тонько Перчик, уже правдивий пар-

тієць. В руках у нього тяжкий держак прапору. Тонько обхопив його міцно обіруч, поглянув угору. Вітер злетів, як птах, з вершків дерев, розгорнув полотнище. Червона смуга м'яко злопотіла над Тоньковою головою, прикриваючи сонце в блакиті. »Прапор наш має над престолом...« — дужі голоси сколихнули Тоньковими radoщами. Почув, що життя хороше, а світ молодий і дужий, як він... »А на прапорі робітників кров...« Тонько з усієї сили натужив голос і йшов твердими, спіжевими кроками. Кругом нього сотні, тисячі товаришів, братів по крові й мислі. А над ними червоні прапори, як молода робітнича кров.

Походові заступила дорогу поліція, смерть, що дрімала в дулах скорострілів, зівнула голосно. Та Тонько не злякався.

На тапчани прокинулися діти, почали сварку. Тонько зідхнув, широко відкрив очі, наче б прокинувся. Доглянув на стіні портрет Маркса й чвиркнув крізь зуби.

— Файбішів кривний! — сказав голосно й сам засміявся зі своїх слів.

До кімнати ввійшла господиня, пані Агата, тримаючи перед собою наруччя дров. Лякаючись її щоденної ранішньої розмови, Тонько нехотя звівся з ліжка й почав одягатися. Надягаючи штани, зачепив пальцем ноги об протерте місце й роздер його. Досада спалахнула в серці, як сірник, і Тонько почав клясти. Кляв довго, з насолодою, підбираючи слова, аж пані Агата попала в гістерику, що Тонько псує її малих дітей. Крик дітей змішався з голосом пані Агати, з прокльонами Тонька, вириваючись крізь вікно, мов дим.

Згодом Тонько втих, але в серці нуртувала досада. »Дочекався, доборовся!« — бурмотів сам до себе. »Прийшли, визволили, принесли червоні прапори. Дали працю, забрали хліб. І не дуже нарікай, що порвав штани, бо пришиєм контру«.

Перчик сьорбнув холодної гіркої кави, що йому подала пані Агата, й плюнув. »Так, товаришу, теорія це одне, а на ділі друге« — похитав головою. »Обіцяли багато, дали нічого. Ще забрали те, що зосталося по поляках. А наших комуністів не потребують, своїх мають. У членів КПЗУ парткувитки відбирають. Непевний нарід, одгонить націоналізмом.«

Тонько перервав сніданок. Закурив цигарку, надів старенького картузика й вийшов.

Ішов униз сходами поволі, опираючись на поруччя, не рішений, куди піти, як забити час. На брамі перестрів сторожа й примружив очі. Сторож мав на собі білий хвартух, на голові чорний картуз. Тонько скривив уста, наче б у по-смішці, й поздоровив сторожа. А в душі подумав: »Шпіцель, холера! Шимон!»²⁾ Під дверми підслухас, доносить.« Знав, що сторож слідкує за мешканцями кам'яниць.

Тонько глибше засунув картуза й лютий вийшов на вулицю. Хвилину постояв, а потім пішов униз, поволі, не поспішаючи.

День був гарний, погідний, і сонце зразу обсипало теплом Тонькове тіло, почало розтоплювати його гнів. Тонько незаметно для самого себе розхмурич обличчя, заклав руки в кишені, випростався. Йшов здовж крамниць і розглядав їх. »Парикмахер... Закусочна... Індпошив...« вчитував написи й бавився, як малий школяр. Потім почав сам пригадувати собі нові слова: »...Харчбаза... Нар-ком-пищепром...« Тонько додав погане слово й зареготався.

Так перейшов вулицю, скрутив коло Великого Театру й вийшов на »Вали«. Недалеко пам'ятника Собеського стояв новий монумент. Кругом високого стовпа на підмурівці піднімалися постаті робітника, червоноармійця, селянина. На вершкун горів »вічний вогонь«, зроблений з червоного пір'я, освітленого електричною лампою. Монумент був з матеріалу, що нагадував мармур, але штукатурка облетіла під деяких місцях, і Тонько доглянув під нею звичайну дикту. »Солідна робота!« — скривився Тонько й пішов далі.

Нараз він зупинився і довго глядів на групу людей, що проходили серединою вулиці. Окружена десяти бійцями йшла людина із зв'язаними позаду руками. Бійці тримали в руках кріси, а довгі штики наїжилися кругом тіла в'язня, як шпильки їжака.

»Певно, якийсь контра!« подумав Перчик. Спогад із Бригідок налетів, як подих вітру, й Тонько задумався. »А може таки їхня правда була?« — мов гріх, зродився сумнів.

Група з ув'язненим віддалилася, забрала з собою Тонькову безтурботність. Знову стало нудно, сіро з'явилася нез'ясована досада.

2) Шпіцель — шпиг; Шимон — зневажлива назва львівських сторожів кам'яниць.

На Марійському майдані Тонько аж крикнув з зачудування:

— Бігме, це Климів!

Він швидко попростував за перехожим, стараючись наздогнати його.

— Климів чи ні? Ні, таки він. А з ним ще якийсь, — впевнився врешті Тонько в своєму здогаді. Він хотів уже було підбігти до двох людей, що саме скручували в вуличку, та перепинив його проїжджаючий трамвай. Коли Тонько минув перешкоду, знайомий з товаришем були далеко. Але тепер Тонько побачив, що за ними йде третій. Шкіряна куртка того третього насторожила Тонька, й він пішов помаліше. Климів з товаришем пристали на хвилину коло виставки крамниці, й незнайомий у шкіряній загортці затримався теж у кількох кроках.

— Шпиг! — зрозумів Тонько. — Слідкує за ними.

Тонько враз згадав темнувату камеру Бригідок, у якій він сидів разом з Климовим.

— Завзятуций був націоналіст, твердий! — Тонько з захоплення похитав головою. — Ви, пане Перчик, зрадник свого народу! — почув Тонько далекі слова Климова в гарячій дискусії. Кров, що нахлинула до голови Перчика, заклопила його очі мрякою, підірвала тіло до бійки.

— Але й «кампа» була «клява»!³⁾ — посміхнувся Тонько до далекої згадки про тюремну бійку й несвідомо потер рукою підборіддя. До камери вбігли ключники, по головах заскакали ключі. Климів, який тільки боронився, пішов у карцер, але не виказав спрчинника бійки.

— Свій хлоп! — притакнув своїм думкам Тонько.

Климів з другом увійшли до книгарні. Людина в шкіряній загортці, що слідкувала за ними, швидко наблизилася до крамниці, заглянула крізь скло виставки. Потім вона перейшла вулицю на протилежний хідник і зупинилася, з очима, зверненими на двері книгарні.

Тонько пильно водив поглядом за рухами людини, стягнувши зосереджено лоба в дрібні морщини. Потім різким рухом, як той, що рішився на щось важливе, натиснув глибше картуза й твердим кроком пішов у напрямі книгарні. Він зупинився коло виставової шиби, наче б його зацікавили розкладені там книжки, покосив оком углиб крамниці.

3) Кампа — бійка; клява — хороша, добра.

Крізь скло видно було, як метушиться продавець, продаючи покупцям товар. Товариш Климова вклав купку книжок під паху, широко посміхнувся. Його очі з-під великих рогових окулярів зупинилися на хвилину на Тоньковому обличчі.

Постаті Климова й його друга так швидко майнули коло Тонька, що він на хвилину розгубився.

Тонько кількома кроками дігнав двох друзів. Серце в нього забилося дрібніше, наче б він зустрічався з кимсь рідним.

— Ви, Климів? — голос Тонька легким дрижем струснув тіло Климова. Климів мимоволі сягнув рукою в кишеню, але побачив лице Тонька й заспокоївся.

— А, це товариш Перчик! — Климів підкреслив слово товариш. — Ми сиділи разом у Бригідках, — звернувся він до Тура, пояснюючи. Турові спокійні очі набрали холодного світла.

— Ви тепер певно велика »риба«, Перчик, старий партієць, заслужений! — Климів, стараючися приховати в голосі насмішку, додав:

— А я учителюю на селі, купую книжки, навчаю про нове життя!

Тонько зневажливо махнув рукою, забуваючи, що говорить з політичним противником.

— Еге ж, я велика риба! Працюю, як звичайний робітник при станку.

Він на хвилину замовк, ідучи коло друзів. Вони ждали, не починаючи розмови. Тонько бистро подивився в лице Климова. Давно таена досада прорвалася в скупих словах.

— Не те, Климів, про що ми мріяли. Говорили одне, а вийшло зовсім інше. Обіцяли...

Вантажне авто, що проїжджало вулицею Словацького, зупинило всіх трьох, заглушило слова Тонька. Він переcheckав, аж проїде авто, а потім змінив голос.

— Ви дуже безпечний чоловік, пане Климів! Ходите собі свobodно, а за вами слідкують... — Тонько наче б поспішав. — І тепер іде за вами в шкіряній куртці аж від Марійського майдану.

Тур, що досі мовчав, непомітно ворухнув рукою, випускаючи з-під пахи книжки. Він нахилився над ними, висунувши взад праву ногу, оперту на пальцях, і бистро глянув понад праве рам'я. Людина в шкіряній загортці, що була в

двох кроках за ними, минула Тура й звернулася до Климова.

— Пожалуйста, громадянін!

Шпиг одною рукою відчинив браму кам'яниці, що лежала при Сикстуській вулиці напроти Головної Пошти, а другою добув нагана.

Тур залишив книжки. Він випростався увесь, певним рухом сягнув під блюзу, за пояс, намацюючи сімку Вальтера.

Шпиг пропустив Тонька й Климова вперед і ввійшов сам. Тур в'юном проховзнувся в невеликий отвір замиканої брами й приклав бравнінг до потилиці шпиґа там, де заломлювалася ямкою насада голови.

Сухий тріск стрілу зіллявся зі стукотом упалого тіла. Турові очі були холодні, як смерть, коли він націлився на Тонька. Та Климів підбив його руку.

— Не стріляй, Туре! — крикнув Климів. — Він невинний. Мерщій до другого виходу.

Тур нахилився над убитим, вийняв з його руки нагана, потім скочив за другом крізь браму в Єзуїтський город. Тонько підсвідомо, як звірина, що втікає від небезпеки, побіг за ними.

Та враз він зрозумів, що його вважали зрадником. Ця свідомість перемогла думку про смерть, про небезпеку, і він забуваючи про все, крикнув услід утікаючим:

— Я хотів вас остерегти! Я не зрадив!...

* * *

Тонько вертався до хати, як людина, що врятувалася від смерти, увесь під враженням пережитого. Він почував у тілі велику втому, але настрої в нього був погідний, веселий, як той літній день.

На Городецькій вулиці Тонько побачив цілі загони міліціонерів, що зупиняли трамваї голосними свистками. Тонько став на хіднику, цікаво приглядаючись до метушні. Його уста скривилися в насмішливу гримасу, коли він думав про втечу двох друзів.

Тонько добув з кишені цигарку й закурив. Потім він плюнув далеко перед себе, поправив на голові картуза й прижмурих око.

— Індпошив, чортові діти! — сказав він голосно сам до себе незрозумілі слова.

ЙОГО КОХАННЯ

Травнева ніч втулилася в зелені рамена саду, заслухалася в співи солов'їв, сонна похміллям гарячого дня і пахощами вишневого квіття.

Від перелазу відірвалася висока постать хлопця, йшла садом сторожкими кроками.

У вишнику забренів дівочий сміх, поманив до себе. Хлопець швидше заколивав травною, просковзнувся крізь навислі віти. Місяць назирцем прокрався за ним, освітив лице дівчини, що стояла в вишнику.

— Ой, пусти, бо задушиш! — тихо скрикнула дівчина, випростовуючись у дужих раменах хлопця. Цей здавив її крик цілунком, потім шепнув пересторогу:

— Не так голосно, Оксано, ще хто вчує.

Поклала руки в рукавах, білих, як гусині крила, на груди милого, зазирнула любовно.

— Де ж так барився, Остапе? Жду, жду, аж набридло!

Остап пустив її. Твердою рукою повів по ясному волоссю, закинувши назад опале пасмо.

— Діла, Оксано! — показав у щасливому усміху ряд білих зубів. — Засидівся у Робітницького. А оце кілька днів був у Клевані. Бісової пари Шльомка назирцем ходив, здихатися треба було.

Остап зірвав з дерева листок, на якому сів світлячок, поклав його над чолом Оксани Раденко в волосся.

— Тут світи, хай намілююся! — сказав до жучка, як до людини.

Дівчина повела очима в млі кохання по сильній постаті Остапа, вгорнула ними його всього. Стояв перед нею високий, у молодій силі й смазі вихрових днів. Блюза не могла охопити дужого тіла, випиналась на м'язах. Короткі до колін міські штани, голова без шапки.

Таким угледіла його вперше, як прийшов був до їхнього села. Сміявся, жартував, був увічливий до всіх, але від дівчат утікав. »Добрий парняга, та дивний такий!« — дивувалися товариші. Згодом звикли. »Не любить дівчат, ні чарки!« — говорили, здвигаючи плечима. Дівчата цікавилися новим парубком, пускали плітки, сердилися. »Гордовливий, з нами гуляти не хоче!«

Засміялася в душі щасливо.

— А мене таки покохав, хоча так криється з цим!

Упевнено припала к' широким грудям Остапа.

Сад зідхав сонно, розсіваючи пахощі квіття, кричали на леваді деркачі, мов хотіли заглушити польових перепелів.

На сході хтось потягав край неба пастелями.

* * *

Володимир Робітницький докінчив читати, зложив папір, механічно вигладжуючи його рукою. На чолі згустіла темна зморшка, очі вдивилися в один пункт.

У кутку м'яко стукотів годинник, відлічував хвилини, що воіклися, як натомлені старці, нудьгували в кімнатній тиші.

— Так, справа ясна! — Робітницький важко відкинув своє тіло на спинку стільця, заплів пальці рук, складаючи їх на столі. Та хвилину пізніше він знову нахилився над паперами, нервово розгорнув їх, перебіг листа очима.

— А все ж таки я не хотів би повірити в її провину! А як ваща думка, друже Пугач? — звернувся нараз Робітницький до товариша, що мовчки стояв у заломі вікна. Пугач вийняв з уст холодну люльку і косо, у півзвороті глянув на Робітницького.

— Звіт докладний і певний! — сказав він сухо. — НКВД розстріляло трьох наших людей із звена Кажана. СБ перевела слідство й дістала докази, що їх видав Яша Шпоник. Довідав про них від Калини.

Пугач голосно посмоктав порожню люльку, стягнувши при цьому брови. Робітницький нервово затарабанив по верхняку стола.

— Чи Калина винувата, питаєте? — Пугач здвигнув плечима, а по його обличчі сковзнула тінь нехиті.

— Калина вже кілька разів проговорилася перед чужими людьми, на щастя, обійшлося без лиха. Її перестерігали,

хай держить язик і не вірить Яшці. Не послухала. У висліді: три трупи.

Годинник покрехтав, як при натузі, вибиваючи години. Кімната посумнішала, бо з неї відійшла соняшна смуга. Пугач знову повернувся до своєї люльки, прибиваючи в ній вказівним пальцем. Він ждав слова від свого друга, кидав на нього оком з-під стрепіхатої брови.

Робітницький став і швидко заходив по кімнаті. Він відчув, що Пугач чекає від нього порішення, і тоді сказав, чітко й сухо, як формулу наказу:

— Сьогодні Ви, друже Пугач, Затовканюк і Остап розглянете справу. Тут маєте акт обвинувачення прокурора, протоколи СБ, зізнання... Присуд дати до підпису мені!

Пугач махнув рукою, наче б хотів перервати, але змовчав.

— Суд відбудеться в Остапа. Я зараз повідомлю його і Затовканюка, теж перешлю їм відписи доказових матеріалів. Предсідника виберете жеребком. Гаразд?

Пугач відрухово підірвав своє тіло:

— Наказ, друже обласний! Але...

— Ви маєте якісь заміти? — Робітницький круто повернувся у ході.

— Ні! Тільки я хотів запитати Вас, чи добре призначувати суддею Остапа?

Здивування підвело вгору брови Робітницького.

— Маю враження, що Калина йому подобається, друже обласний, отже...

Ясний сміх Робітницького збив думку Пугача.

— Хто? Ця цокотуха? Цим не турбуйтеся, друже! — Рука обласного лягла на рам'я товариша. — Я знаю Остапа. З тих пір, як я зустрівся з ним, у нього є тільки одна дівчина, одне кохання: Україна. Кажу вам, друже, — у словах Робітницького прорвався запал, — це хлопець, яких не багато в наших рядах. Деколи мені видається, що він духово сильніший за мене, за нас усіх.

— Прийшов зі мною і вріс тут, у волинський ґрунт. Завжди веселий і завжди в праці. Дитина села, самоук, освітою і знанням перейшов багатьох наших інтелігентів. А ідейно не дорівнює йому ніхто з тутешніх членів.

— Дівчата ж його не цікавлять, друже Пугач! — Робітницький змінив поважний тон. — Сміється до кожної і з кожної. Я не раз заходив з ним у розмову на цю тему, пере-

віряв, так тільки махає рукою. Краще йому ганятися за якимсь сексотом, ніж за дівочою запаскою — це його власні слова.

*
*

Стук у двері вдарив в Остапову голову, мов біль. Остап підняв обличчя з-над стола, ловив вухом стукіт, як сторожкий кінь. Нижня щелепа виснулася вперед, очі, колночі, мов два ножі, били в кімнатні сутінки, шукали. По лобі стікали краплини поту, ліпили волосся, спадали в зморшки обличчя, що прив'яло, зжовкло старим пергаменом. Під грудьми давило гнітюче, як нездійснений страх, у висках стукотіло, кололо голками, мов від жарі.

Під черепом, як миляна банька, росла порожнеча, вгортала мозок, спихала думку на межу свідомости. Остап ловив голову руками, боявся, що порожнеча прорве череп.

Нетерпеливий стукіт прогнав отупіння. Остап важко підвівся, відрухово пригладив волосся. Підкрутив гнота в лямпі, рукою впорядкував розкинені на столі папери. Потім підійшов до дверей і широко відчинив їх, пропустивши друзів.

Мовчки стиснув долоні прибулих, аж затіпалися від болю вії Пугача.

Відсунув стільці, прохаючи друзів спочити. Дивувався, що може говорити і що товариші розуміють його.

Пугач узяв три папірці, написав на одному якесь слово й скрутив їх у руках. Остап дивився на його руки, як дитина, що вперше побачить невидальщину.

Пугач кинув на стіл паперові скрутки, а його слова доходили до Остапа, як з далі.

— Тягнемо жеребок, хто проводитиме судом! — сказав Пугач.

Без думки, як заведена машина, Остап почав наслідувати друзів, витягнув жеребок. Не здивувався, коли Пугач показав йому середущий стілець, розіклав перед ним папери. Слухняно сів, поклав твердо руку на стіл, заслухався в тишину.

Друзі хвилину ждали його слова, не сміючи розбити мовчанки. Врешті Затовканюк помітив блідину Остапового лица, жорстокі заломы кругом уст і стурбувався.

— Ти хворий, Остапе?

Остап довго глядів на нього, силкуючися зрозуміти.

— Еге ж, голова болить! — сказав врешті і враз відчув, що справді в його голові вмовстився біль, великий, як світ.

— Так давай, я читатиму! — Затовканюк пересунув до себе папери, почав притишеним, рівним голосом.

Остап сидів випростаний, спокійний. Слова друзів, що обговорювали справу, читали зізнання, видавалися йому жужанням хрущів у саду, незрозумілими звуками. Глядів понад світло лямпи на столі, в сутінки кімнати, душею блукав пройденими дорогами життя.

Бачив його — життя людини без сім'ї, без молодих radoщів, у праці й сирітських злиднях. Знову проходило перед ним тут, у кімнаті, бережене перед оком шпига заслонами вікон, у кімнаті, в якій лунали слова його друзів, страшні, мов смерть.

Бачив свої змагання і дні повні боротьби й дужання з ворогом. Вдивлявся в своє серце й знаходив у ньому кохання. До України й Оксани. Намагався зважити їх, оцінити.

Україна потрібна була йому, як повітря, як кров, що ворухила серцем, як саме життя, яке так часто наражав для неї. Оксана давала йому силу до змагань.

Запит Пугача вирвав Остапа з півсонного марення. Поволі звернув до нього голову, вдивився, мов у чуже, незнайоме обличчя.

— Думаю, що можемо приступити до видання присуду, друже передсіднику, — повторив Пугач .

— Так, очевидно! — згодився Остап, не розуміючи, про що йдеться.

— То формулой запит! — коротко кинув Пугач.

— Який запит? — здивувався Остап. Пугач знетерпеливився, покрутив головою.

— Ти сьогодні взагалі нічого не думаєш, — скартав друга. Він швидко написав ряд слів на папері, подав його Остапові.

— Читайте!

Остап зблизив папір до обличчя, широко відкрив очі. Світло лямпи відбилосся в них, як у глибоких озерцях. Брови зійшлися до купи.

— Читайте голосно! — нетерпляче принаглив Пугач.

Остап нараз розтулив уста, наче б йому забракло повітря, тремтячою рукою повів по очах, боровся з болем, як з хворобою. Слова рвалися гарячі, давлені, наче б на груди наліг непосильний тягар.

— Чи винна Оксана Раденко, псевдо «Калина», член організації, що...

Остап здивовано подивився на Пугача. Цей прийняв його погляд, як повторення запиту й кивнув головою.

— Винна!

Праворуч, мов лісовий відгомін, вернулася згода Затовканюка:

— Винна!

Остапові видалося, що його дикий крик: ні! — струснув хатою, згасив полум'я лампи, розметав слова друзів, що пхалися в мозок, свердлили його, мов черви. Та це була омана. Уста мовчали, затиснені гостро, до болю. Під черепом знову наростала порожнеча, випихала свідомість. Тіло зробилося кволе, охляло, наче б після гарячки. Являлося тільки одно бажання: хай уже скоріше буде кінець.

Без слова потакував, погоджувався на все, підписав підсунений присуд. Рука обважніло рухалася по папері, тому літера О виїшла незугарна, кострубата. Остап оглянув її уважно, ще раз повів по ній пером.

— Виглядає як замкнене коло! — подумав і почув, що ніяк не зможе вирватися з того круга, який замкнув його.

Знову доглянув звинні пальці Пугача, який скручував жеребки, дивувався, що чує його слова: «Тягнемо жеребок, хто виконає присуд», і думав:

— Зовсім логічно: присуд виносять і потім його виконують.

Розгорнув папірець і сказав голосно сам до себе:

— Революція з'їдає своїх дітей!

Затовканюк побачив Остапів дивний усміх, зідхнув щасливо в душі, що жереб оминув його.

— Так, уранці коло Матвієвого дуба? — Остап повторив Пугачеве пояснення, хитнув обважнілою головою, наче б просив:

— Залишіть мене, відійдіть уже! — Враз охопила його байдужість, гидотна, аж до фізичного почуття.

Зачинив за товаришами двері й вернувся до стола. Повів очима по порожній кімнаті. Тінювата, у скупому світлі лампи, з прислоненими рядном вікнами, видалася Остапові страхітливою, як гріб. Здрігнувся й кулаками надавив виски, щоб не лопнули.

Підступний спазм плачу прорвався неждано до горла Остапові, тоді втиснув ряд зубів у набігли кров'ю уста, аж

біль вхолодив нерви. Похилив голову, як під вагою. Жмут ясного волосся впав на стіл, пальці, мов кігті яструба, хижо рвали його по боках голови. Гострий берег стола твердо надавив груди, гамував біль, що бушував у них.

Остап напружив тіло, зіперся ногами об долівку, дужався сам із собою, щоб не датися, не вижбурнути з себе крику разом із кров'ю серця. Біль потужнів, наростав, проходив нервами, і знову втихав, причаювався, шукав виходу.

Груди під пропітнілою сорочкою піднімалися важко, ловили повітря. М'язи охляли, розходилися, як скручені шнури, стрясаючи руками. Остап змахнув піт з-над очей, натомлено хилився на край стола, наче б шукав спочинку. Комір сорочки душив горло петлею, тому Остап заклав за нього два пальці, шарпнув, аж тріщало полотно.

Біль, виждавши хвилину, метнувся з подвійною силою, рвався до горла, вмирав поконаний на затиснених устах. Остап ловив голову долонями і бив нею об стіл, аж злякано хиталося полум'я лампи.

На дворі, під вікнами ходила пільма ночі, зазірала в заклонені шибки, хлипала дощем. Час заблукався в кутах кімнати й не міг найти собі виходу.

Остап підвівся, заходив по кімнаті, як людина, що втихомирило зубний біль. За ним хиталася його видовжена тіль, билася об хатню обставу, ламалася по стінах.

У сусідній кімнаті скрипнули двері, чийсь кроки простукотіли в сінях. Дзенькнуло бляшане відро, господар збирався обходити худобу.

Остап зупинився у ході, хвилину надумувався. Потім добув із схованки револьвер, обернувся до стола. Він старанно оглянув зброю, вийняв набої, зазірнув у дуло. На Остаповій долоні зажовтів набій. Остап гойднув його, зважуючи тягар.

— Наш шлюбний перстінчик, Оксано! — сказав голосно, наче б говорив до дівчини. Уста скривилися в болючу гримасу, задрижали. Жалощі знову нахлинули до серця, збурили кров.

Рвучким рухом набив револьвер, аж сухо цоркнула пружина, й підніс до чола.

Гніт жадно висмоктав останки нафти, заблимав вогником погас. Темрява нахлинула звідусіль.

— Треба виконати обов'язки, а вмерти все ще буде

час! — звична думка відтягнула від Остапового чола револьвер.

Остап замкнув кімнату й вийшов надвір. Холодний вітер кинув на нього краплини дощу, пройняв дрижем.

По небі швидко пробігали хмари, змагалися з ясністю ранку, товпилися табунами. По селі півні кричали хвалу дневі.

Остап заховав револьвер і так, як стояв, без шапки, з розхристаними грудьми, поринув в обійми дощової мли, як у свій біль.

* * *

Пугач зустрів Остапа на узліссі, простягнув йому мовчки папір. Він люто засмоктав свою вигаслу люльку, поглядаючи на Остапа. «Взяв собі хлопець до серця!» — подумав про товариша, добачивши його посіріле обличчя, круги під очима, промоклу одіжку.

— Присуд затверджений. Калина вже чекає. Я зажду на тебе тут, — сказав сухо, щоб додати Остапові сили.

Остап узяв від Пугача папір і так з простягнуною рукою пішов стежкою поміж деревами.

Дощ уцух.

Мала пташина сіла на гілці, втішаючися сонцем, ясною блакиттю, свіжістю дощової прохолоди. Ліс простягав до нового дня дужі рамена, курив пахощами, як фіміямом.

Оксана Раденко доглянула Остапа, радісно здивовано побігла йому на зустріч.

— Що сталося, Остапе, що так рано?

Зупинив її своїм поглядом, цілим обличчям.

— Ти сказала Яшці про звено Кажана? — почав без зайвих вияснювань і ждав заперечення, щоб, хоча оманюю, скріпити надію.

Великі фіялкові очі Оксани зігнали Остапові останню кров з лиця, здавили серце.

— Так, Остапе, я сказала.

Побачив, як з-за лісу виступила хмара й пожерла сонце. Біль ножем прошив тіло, рвав його на шматки. Остап голосно викинув із себе не слова, а муку пройшлих годин.

— А чи знаєш, що організаційний суд присудив тебе до смерти? — Остап кричав їй просто в обличчя, вимахуючи шматком Пугачового паперу.

Притулилася до нього, наче б не могла повністю зрозуміти страшних слів, повторяла водно:

— Я не хотіла, Остапе, я не думала, любий. А якщо я провинилася, то спокутую.

Близькість її молодого тіла нагадала Остапові, що він мусить утратити. Мов божевільний, пригорнув її міцною рукою, впився в червоні уста, аж дівчині забракло віддиху, звисла йому в обіймах.

Почув, що не витримає довше, заломиться, що не виконає присуду. Тому добув другою рукою револьвер з кишені й приклав дівчині до високої груді.

Оксана підсвідомо здригнулася, силкуючись глибоко зазірнути Остапові в очі. Остап знову нахилився до її уст, але в півдороги спинила його жаклива думка:

— Чи поцілунком видаєш смерті?...

Тоді надавив язичок револьвера.

Пугач затривожився довгою відсутністю Остапа й подався під Матвіїв дуб.

На зеленому килимі трави лежала Оксана Раденко. Із-за відхилених повік докірливо гляділи таємницею смерті великі, фіялкові очі. Коло її ніг, зібгане судорогами, билося кремезне тіло Остапа. Широкі груди рвалися плачем, схожим на рев смертельно раненого звіря.

Брови Пугача збіглися докупи.

— Заломився хлопець! — подумав він, зловив Остапа за плече, з силою підвів його вгору.

— Не будь дитиною, Остапе! — сказав твердо. — Подумай про тих, що загинули через неї.

Остап поволі підвів голову й Пугач добачив лице людини, яку Бог прогнав з раю.

— Вона ж була моїм коханням! — голос Остапа зморозив Пугача.

* * *

На хвилину зупинився, обер з-над очей піт, що заслоняв зір. Вправно заложив новий кружок з набоями й знову застрочив по втікаючих постатях, наче б шив вогняними стібами. Худе, обдимлене обличчя було спокійне, аж жорстоке, уста затиснені, долішня щелепа хижо висунена вперед. Очі загорялися короткими блисками.

— Сла-а-ва! — грімко долетіло до його вуха із-за Ор-

жівського тартаку, що палахкотів, мов свічка. З боку хутора показався новий відділ. Задиханий, увесь розчервонілий від сонця і битовного змагу, повстанець кинув, пробігаючи, радісну новину.

— Німці втікають, Остапе, наша перемога!

Остап уперше за три роки засміявся щиро, повними грудьми. Він побачив кілька сірих постатей, що швидко бігли поміж дерева, тому скочив за ними зі своєю пістолем.

У тій хвилині щось ударило його в груди, зупинило. Ще встиг доглянути, як друзі добивали останки ворогів, потім вгорнула його тиша.

Коли розтулив очі, над ним нахилилася, як у млі, Оксана, його кохання, сміялася, манила до себе.

Обгорілий, зруйнований тартак видався йому садом, у якому цвіли червоні півонії. Понатужився простягнути руки в безмежному щасті. І відійшов — радісний, як той гарячий літній день 1943 року.

БОЯГУЗ

Справжнє його прізвище було Анатоль Товкан, але ще від дитинства всі мешканці передмістя кликали його Нюня.

Худий, з обличчям у ластовинні, на якому покірно гляділи ясні очі, з опалими кутками великих уст, несмілий Нюня здавався якимсь розкислим, м'яким.

До того ж Нюня боявся. Боявся темряви, голосних криків, метушні, а найбільше бійки. Навіть у дитячих іграшках був він сторожкий, наче б просив вибачення за кожний різкіший рух. Звичайно сідав він денебудь осторонь, підобгавши під себе ноги, й приглядався до гри ровесників.

Улюбленим місцем дитячих розваг була стара торговиця з її дерев'яними поруччями й широким рівчаком на краю площі. Після того, як кінчався базар, на площу стягалися діти з цілого передмістя. Так приємно було шниряти по всіх закутках серед густого пороху й ще теплого кінського гною, підбирати дротики, всякі кольорові папірці, або стрибати через рівчак, викрикуючи при цьому голосно з радощів і моторошного страху.

Малий Анатоль і собі непомітно підходив до розбавленого гурту, сідав поблизу й глядів широко відкритими ясними очима. В довгому каптані, пошитому з маминої блузи, з-під якого визирали худі, брудні ноги, мов два висушені на сонці патики, сидів він годинами, поринаючи весь у гру. Кожний сміливіший стрибок якогось хлопчини, чи голосний крик, кидав малого Анатоля у захватий дриж. Він нетерпляче совав по землі ногами, витягав шию, тремтів усім тілом, наче б сам брав участь у стрибанні. На личку темнішали цятки ластовиння, широкі уста розхилилися в довгу усмішку, а серце стукотіло, мов від швидкого бігу.

Деколи товариші втягали Анатоля до своїх іграшок. Вони гуртом окружували його з усіх сторін, намагалися зрушити з місця.

— Ходи, Анатолію, стрибни й ти! — умовляли влєсливо, підводили за плечі.

Рум'янець втіхи сповзав з обличчя Анатолія, а очі темнішали, ставали покірними. Товкан боронився, просив спокою. Коли ж намагання ровесників переходили в настирливість і діти затидали його аж на край рівчака, Анатолія огортав страх. Він кричав голосом, схожим на кувікання поросяти, твердо опираючись ногами в землю, боронився. Його страх перемінювався в розпач, і Анатоль переходив до наступу, лупцюючи своїх противників.

Зморені, захекані діти покидали його після довгих зусиль, покриваючи свою невдачу злосливим: »Нюня! Боягуз!«

З того часу малий Анатоль так і лишився Нюнею. Та він звик до цього глузливого наймення, як і до постійних хатніх недостач. Він жив своїми мріями, дивовижними казками, що поставали в його малій голові.

Доглядаючи на підміській леваді козу чи вечором на своїй лежанці, Нюня творив собі окремий світ і жив у ньому. Тоді він був сміливий, дужий, і перестрибував одним махом не тільки рівчаки при торговій площі, але навіть канаву коло залізничного мосту. Кругом нього збиралися всі міські діти, приходили й старші люди, і всі вони подивлялися його відвагу.

Так мріяв малий Анатоль, але в щоденному житті й далі боявся всього, втікав від ігор ровесників, терпів їхні наруги.

Непомітно для свого оточення Нюня виріс, став парубком, і перший русявий пух прикрив дещо ластовиння його лица.

Товариші й далі кликали його Нюнею, хоча не зачіпалися з ним, не дражнили. Дівчата радо дружили з Нюнею, навіть виявляли йому свої задушевні тайни, просили поради, помочі, але кожна з них дивувалася б, коли б хтось їй сказав, що Нюню можна кохати.

Матері, які почули, що їхня доня гуляє з Нюнею чи ходить з ним у ліс по ягоди, всміхалися безтурботно, з правдивою полегшою. — З ким пішла? З Товкановим Нюнею? — впевнювалися вони й вдоволені відходили до своєї праці.

Як Нюня попав у члени революційної організації, не знали докладно й самі його друзі. Раз на сходинах, коли виринула потреба в архівальному сторожі, хтось жартом запропонував Нюню. Але повітовий провідник узяв цей жарт

поважно. Після довгих спостережень і розмов Нюня став новаком.

З того часу змінилися щовечірні казки Нюні. Перед сном він разом із молитвою проказував декалог і поринав у мрії.

...»Я поставив тебе на грані двох світів творити нове життя«.

У своїх мріях Нюня бачив себе справжнім творцем цього »нового життя«, відважним боевиком, що збройно знищує польську займанщину.

Читаючи в газетах про напади членів організації на ворожі станиці, Нюня хвилювався, як колись дитиною при вдальних стрибках своїх товаришів. Він гордовито піднімав голову й кілька днів з його уст не сходила таємнича, весела усмішка. Нюня затискав у кишені руку, цупко охоплюючи нею олівця, наче б він був держакком револьвера.

На ділі ж Нюня мусів вивчати організаційні правила, бігав із записками, переносив підпільну літературу.

Організаційний архів перебував в протилежному від мешкання Нюні кінці міста, в старенької жінки, що жила самотньо з дочкою калікою. Паралізована від дитинства Оля ввесь час сиділа на широкій канапі, що під її пружини Нюня впихав цілі вантажі літератури й боєвих револьверів. Вічно усміхнена, Оля жартувала кожного разу, що має під собою забезпечених кілька сотень років в'язниці.

Захоплений своєю працею Нюня навіть не думав про страх. Він відважно вкладав у шкіряний портфель небезпечний вантаж, на бігу вскакував у трамвайний вагон і їхав до Олі.

Одного разу поліціант, що стояв коло трамвайної зупинки, довго й підзорливо розглядав Нюню на помості вагону. Нюня почув, що серце в нього завмирає, як стиснений у жмені птах, і вперше освідомив собі небезпеку своєї їзди.

Трамвай рушив, і Нюні відлягло від серця. Та поліціант в останній хвилині скочив у вагон. Нюні зібралосся на плач.

— Він певно знає, що я везу з собою! — Нюня пригадав собі оповідання товаришів про хитрощі поліції, жахливі тортури й муку слідчих допитів. Він похолов увесь, вчуваючи, як на лобі просякає піт, а блідина швидко просовувалася здовж носа аж до зашерхлих від раптової гарячі уст.

На черговій зупинці Нюня обережно прокрався біля поліціанта, висів із вагона й бічними провулками подався геть.

* * *

— Сьогодні ввечері прийдіть, пане товаришу, за місто на наше старе місце, зложите організаційну присягу! — сказав Нюні його зверхник, прощаючись з ним.

Нюня мовчки випростався зробив за приписами півзворот і відійшов. Але по кількох кроках він не витримав строгої постави. Нюня заклав руки в кишені, притиснувши їх до боків, втягнув шию в комір блюзи. Боявся, що закричить з утіхи, засміється, мов божевільний. Тому сильно затиснув уста, аж підборіддя вкрилося зморшками, твердо вперся ногами об землю, бо пальці ніг рухалися, мов живі. В його устах збиралася слина, в здавленому корчем горлі щось ворушилося, муркотіло, а під грудьми смоктало, мов з голоду.

В хаті Нюня не міг знайти собі пристановища. Він хався за роботу, кидав її, щохвилини поглядаючи на годинник. А час волікса поволі, наче б зумисне дратував Нюню.

При вечері Нюня тремтячою рукою відсунув тарілку, не міг їсти, аж затривожена мама доглянула неспокій сина, стала допитуватися, чи не хворий. Нюня всміхнувся до неї і сказав незрозумілі їй своїм змістом слова:

— Я не хворий, тільки щасливий, мамо!

Потім він тайком перехрестився в кутку до ікони й вибіг з хати.

Приторк руки до холодного револьвера наче б опік Нюню, і він затявся на перших словах присяги, мов недоріка.

* * *

Круглий, мов золота тарілка над варстатом голяра, місяць ішов поруч Нюні, розсівав кругом своє проміння. Натомлена спекою дня трава зідхала щасливо, коли на неї опадала роса, кричали в рівчаку гамірливі жаби. Від перших хат передмістя доходив монотонний гавкіт собаки. Десь із надрічних верболозів вирвався дівочький сміх і летів, мов перепел над левадою.

Нюня зупинився і глянув широко відкритими очима, вбираючи в них красу літнього вечора. Він випростався, дихнув повними грудьми й закинув голову вгору.

Світ видався йому молодим і хорошим, як людське щастя. В грудях збиралися радощі, аж запекло під повіками

й на очі впала мла. Свіжий легіт холодив обличчя, торкався його, мов ласкавими пучками. Нюня зідхнув глибоко.

— Тепер я справжня людина, кохання мое! — сказав він сам до себе, думаючи про свою дівчину.

Її псевдо було Таня і вона належала до Азіатолового звена. З того часу, як Нюня побачив її, він приходив на сходи десять хвилин раніше, ніж був початок. Притулившись денебудь у кутку кімнати, Нюня крадькома позирав у той бік, де сиділа Таня. Там він провадив із нею довгу розмову в своїй уяві, не зважаючи відізватися словом, зажартувати, як це робили інші. Коли ж Таня зверталася до нього, Нюня паленів увесь, мов дівчина, заїкувався і ще більше ніяковів.

Деколи Таня просила його диктувати при переписуванні на машинці, й тоді Нюня був найщасливішою людиною. Він слухняно сідав коло Тані, не відважуючись глядіти на неї, і старався втихомирити своє серце.

Коли слово було нечітке, Таня нахилилася до Нюні, аж її кучері торкалися легко його лица. Нюня затримував віддих до затрати свідомости, боячися сполохати цю пахучу, золотисту з'яву.

Часом Нюня висував свій стілець поза плечі Тані й так відчитував рукопис, закриваючи ним своє обличчя. Та бажання доглянути на Таниному карку м'який кучерик було сильніше від його волі, й Нюня опускав папір. Таня, здивована перервою, повертала до Нюні лице. Тоді він тремтів, як спійманий на витівках школяр.

Нюня ходив, як у постійному похміллі, механічно виконуючи своє завдання. Він навіть забув боятися, ідучи на умовлені зустрічі чи обвантажений нелегальними паперами. В своїх щовечірніх мріях Нюня бачив тільки Таню і свої геройські вчинки.

* * *

Провідник звена обережно поклав на стіл невеличкий клуночок, повів допитливим поглядом по зібраних у кімнаті й почав дещо нервозно:

— Прошу друзів, сьогодні я порішив скликати вас негайно...

Нюня, як звичайно, сидів у кутку, захищений до половини за шафою, позираючи деколи на Танину постать. Голос провідника на хвилину зібрав його розсіяні думки.

— За годину на Ринку розстріляють двадцять наших друзів. При розстрілі буде прийвний шеф гестапо, Шульц. Він виїде автом від своєї канцелярії о пів на четверту і проїжджатиме вулицями: Довгою, Герінга, почерез площу Адольфа...

Нюня висунувся із-за своєї заслони, вп'явся очима в провідника. Його уста дещо розхилилися, а ясні очі наче б не могли вміститися в своїх заглибинах.

— На площі Адольфа перестріне авто наш чоловік і кине цю штучку, — провідник торкнувся чубками пальців клуночка на столі. — Тому, що немає часу підшукувати відповідного боекима, мусить рішитися хтось із нас. Але я остерігаю вас, друзі, — голос промовця на хвилину задрижав, — що смільчак ризикує своїм життям. Вправді, наші стійки на площі й у провулках забезпечують відворот, однак... однак, — провідник легко затарабанив пальцями по дошці стола, — треба бути приготованим на все... Тому я не визначую нікого, — він підкреслив сильніше слово «визначую», — а прощу голоситися добровільно...

Провідникові сірі очі чергою спочили на обличчях прийвних, мимовільно, мов долонею, примикаючи їм повіки. За вікном задзвенів трамвайний дзвінок, розбив кімнатну тишу різким звуком. Обличчя людей у кімнаті стали суворими, а тїнь поповзла до них, мов вогкість по стїнах. Провідник заворушився на стїльці.

— Я їду, друже! — голос, що раптом загомонїв у кімнатї, порвав тишину, мов крик, зїгнав з обличчї блїдину. Брови провідника їдвелися вгору.

З розїскреними очима стояв перед ним Нюня. Темні цятки ластовиння на обличчї зїллялися в червонї рум'янцї, їт прилїпив на чоло жмуток волосся. Все тїло Нюні в дещо заширокій блюзї ї в штанах із видутими на колїнах мїсцями стало худше, мїзернїше. Широкі уста скривилися в якусь посмішку-гримасу, що нагадувала вибачливе проханнн.

Хтось із полегшою засміявся, чїїсь уста кинули образою: Нюня. Напруженнн зникло, в кімнатї заворушився гамір. Усі хотїли враз заперечити, виказати недоречнїсть пропозицїї, навїть невдачу нападї. А Нюня чув, що його огортає страх. Слухаючи провідника, він не здавав собі ясно справи з його слів, з усїєї небезпеки. Якась невидима сила, щось їдсвідоме рушило його з мїсця, вирвало з горла слова:

Я піду! Тепер він починав боятися, що відкинуть його, за-сміють, відберуть те, про що мріяв роками. Тоді пропаде вона, Таня, тоді він не зможе більше її бачити. Страх перед втраченою її був сильніший, ніж жах діла, на яке згодився.

Гамір дужчав, і провідник згасив його своїми словами. Він підійшов до Нюні, довго глядів на його лице, змінене тривожним вижиданням. Поклав руку на плече друга.

— А якщо попадеш у їх руки, не зрадь нас, брате! — сказав тихо, але твердо. Подав клучочок.

Хапаючись, наче б боявся, щоб його не відібрали, Нюня заховав його на грудях. Він слухав поради провідника, хитав головою на знак згоди, але не розумів, думаючи про Таню. Знав, що має піти на площу, кинути клучочок в авто, тому не застановлявся над подробицями. Він тремтячою рукою застібав гудзик, хвилювався до виходу. Від гарячки його вуха були червоні, мов натерті, а широкі уста раз-по-раз здригалися, мов після ридань.

При дверях підійшла до нього Таня. Вона глянула на Нюню поглядом, що кинув його в дриж. Однією рукою Таня міцно стиснула руку Нюні, а другою накрила зверху.

— До побачення, Толю! — сказала, усміхаючись, мов би Анатоль відходив на декілька хвилин. Нюня вискочив на сходи, а в його душі сміялося щастя.

Важка брама кам'яниці стукнула за Нюнею, як покришка домовини. Він здригнувся, зібгався в собі, мов під холодними краплинами дощу.

Нюня пройшов вулицю, перетяв малий майданчик, увійшов у провулок. Радощі поволі втихали, розбурхана кров улягалася, зближалася дійсність. З кожнім дальшим кроком Нюня вчував, що огортає його страх.

Проти нього надійшов німецький вояк у залізному шоломі, гордовито роззираючись кругом. Серце Нюні застукотіло сильніше. Знемога поповзла від стіп, зломала коліна. Ноги обважніли, не хотіли слухатись. Ключочок на грудях зтяжів, як оливо. Голосний свист, що вискочив із-за рогу вдарив Нюню, мов ударом, і Нюня мимохіть зігнув голову.

А страх наростав. Він поповз знизу, мов ящірка, торкнувся плечей Нюні, розсіваючи по них дрижаки, сховався під сорочку. Нюня чув, що уста в нього дрижать, а руки ходять, мов на пружині.

До кам'яного хідника, яким ішов Нюня, нечутно під'їха-

ло авто й зупинилося. Шофер, що виглядав з авта, питаючи про дорогу, перелякав Нюню вкрай. Він здивовано подивився в перекошене лице Нюні й знизав плечима:

— Якийсь божевільний! — подумав шофер і натиснув педалі.

Дорога видалася Нюні безкраєю, і він зрозумів, що не дійде до площі Адольфа.

Нюня побачив якогось чоловіка, що стояв на розі вулиці й читав газету. Нараз чоловік згорнув папір мов хустину й обернувся до Нюні.

— Шпиг! — майнуло в голові бідолахи. Ця думка додала Нюні сили. Він з розпукою зійшов з хідника на вулицю. Попри нього надійшов мулярський помічник, попихаючи перед собою візок. Нюня відрухово зловився за один дишель, помагаючи хлопцеві. Потім він доглянув здивовання мулярчука й засоромився.

У виході вулиці на площу Адольфа Нюня пристанув. Треба було вийти далі, але в нього на було сил. Жах оволодів ним до того ступня, що кожний крок викликував фізичний біль, а в шлунку різало ножами.

Нюня глянув по широкій площі й почув, що він самотній, полишений, відданий на поталу смерті й нелюдських мук. Він був ладен заплакати, заголосити, як дитина. Та роки нелегального життя дещо загартували його, й Нюня видержав.

Один із стійкових швидко підійшов до нього й сказав сердито:

— Рухайся швидше, бо вже над'їздить. Візьми себе в руки, а то навіть німець побачить, хто ти.

Здалека загув рушій авта. Стійковий знетерпеливився:

— Швидше, ти, нюню! Кидай певно, не бійся! — і відійшов, налапуючи в кишені пістолю.

Велике лискуче авто, що появилось в глибині площі, наближалось до Нюні, росло, притягало його, мов гадина птаку.

Нюня здеревів, розняв рота, як до крику. Авто затрубіло голосно. Два гестапівці, що їхали позаду на мотоциклах, почали випереджувати його.

Нюня гарячково сягнув до грудей, зловив клуночок.

Авто шугнуло, як казковий звір, просто на Нюню. Тоді кинув. Хвилину стояв, дивуючись, що ще живе й не боїться

нічого. Побачив личко Тані й простягнув уста в усмішці. Потім удар кинув його до землі.

Страх повернувся знову й терся об ноги, як цуценя. Нюня стояв у кімнаті, а коло нього товпилися гестапівці. Червоний, сп'янілий від люті, мов від вина, слідчий кидався до Нюні з кулаками, тупотів ногами. По боках стояли два інші з палицями в руках, ззаду Нюня чув чийсь гарячий віддих на своєму карку.

Тіло Нюні боліло від побоїв, з розбитого носа протікала до уст смужка солонуватої крові. В очах застиг божевільний жах.

Нюня чув, що ще один удар, і він закричить, як навіжений, захлинеться ревом, мов водою.

Слідчий нахилив своє лице до обличчя Нюні, зловив рукою за пазуху порваної сорочки. Він засопів голосно мов кінь у воді, розмахнувся і вдарив Нюню в лице. Удар не був дуже сильний, але він поміг прорватися страхом.

Нюня закричав, забився в якійсь гістериці, завив дико, позвірячому. Крик перейшов у завивання, врешті в хрипіт, аж зникли розлючені гестапівці. Слідчий плюнув з досадою і відвернувся.

Коли втома перемогла крик Нюні й він замовк, важко дихаючи, слідчий вдруге підійшов до нього. Перекладач повторяв його слова попольськи:

— Скажи, собако, хто тебе післав кинути бомбу, то випустимо зараз на волю, додому. А не скажеш, затовчемо дрючком на смерть, хоча б ти вив, як сам чорт!

Нюня кілька разів розімкнув уста й слідчому видалося, що він хоче сказати. Слідчий скривив радісно лице, намагаючись надіти на нього добрячу маску. Та Нюня знову вчув на потилиці гаряче дихання того, що стояв позад нього, й зібгався в собі. Перекладач намовляв далі.

Соняшне світло зазирнуло крізь шибку, побігло здовж кімнати. Воно боязко оминуло кров'яні п'ятна на долівці, на столі, й лягло на лице Нюні. Під теплим дотиком Нюня на хвилину примкнув очі. Під наболілими опухлими повіками розблисло рожеве сяйво. Нюня побачив Таню. Гуща її пахучого волосся впала на його лице. Великі очі гляділи, як недавно перед його виходом. Нюня чув теплий приторк її пальчиків на своїй руці. З-за Таниного личка визирнули сірі очі провідника, твердий голос упевнено пробив мраку під черепом Нюні:

— Не зрадь нас, брате...

— До побачення, Толю! — перебив його мов дзвоник, голос Тані.

— Скажи, хто післав, то пустимо!

Нюня відкрив очі й побачив червоне лице слідчого, що нахилився до нього, пахаючи цигарку.

Хвилину Нюня глядів у порисовані червоними жилками очі слідчого, потім відкрив уста, розняв широко груди й просто, в зненависне обличчя виплював кров'яними шматками слини свій страх.

ЧІКО

Одиночка німувала в безділлі, паруючи свіжовимитою долівкою. По стіні повзла ґратована світляна смуга. В куті рваною струною дернчав комар. По підвіконні ходив голуб, стовбурчив попелясте пір'я і журився. Крізь вікно долітали вривані шматки розмови й лайка. Було монотонно й нудно.

Чіко сидів під стіною, простягнувши ноги в усю довжінь. Він саме повернувся був з допиту й відпочивав. Тіло нило від побоїв, в устах запеклося спрагою. Великі, чорні очі Чіка припухли, й окраець неба, що синів у вікні, здавався пливкою масою. Скроні стукотіли кров'ю, як молоточки: тук, тук, тук... У мізку дитячою дзигною кружляла беззмістовна думка: »Єжелі пан нам пове...«¹⁾

Чіко намагався прогнати її, але думка, як настирлива муха, поверталася знову. З пересердя Чіко сильно надавив побитою головою об стіну.

Гострий, проймаючий біль різонув тіло. На високий лоб упав росою піт. Перед очима швидко пропливли великі різнокольорові колеса. Думка зникла, й тільки голосніше застукотіло в скронях.

Чіко холодив жар обличчя стіною, силкувався втишити те докучливе стукотіння. Біль помалу вщухав, проходив, як далека гроза.

— Тук, тук, тук... — голосно й виразно відізналося в вухах. Чіко насторожився. Щось знане вчулося в отому стукотінні. Та голова шуміла й дико кидалася кров у жилах.

Світляна смуга сповзла на Чікову голову й торкнулася її м'яко, мов котячою лапкою. Враз наче полегшало й затеплилося в серці. Поволі, як з дальньої мли, виринули об-

1) »Якщо ви нам скажете...«

рази. Під примкненими з болю повіками заясніло рожеве світло. Думка почала працювати.

З'явилася вузька, сіра стежина, що вела до ріки. Чіко враз відчув вогкий, свіжий пах води й хлюпотіння хвиль. На стежці маленький, жовтобілий звірок. Зіп'явся на задні ніжки й завзято порскає на Чіка. Хоча видно, як під пухнатою шкіркою товчеться жахом мале серце: тук, тук, тук...

Чіко зморщив лоба й посміхнувся на дивовижну згадку про малого звірка.

— Що за чудернацькі рефлексії? — дивувався.

— Чому саме той «геройський» хом'ячок прийшов мені на гадку?

Враз його обличчя проясніло:

— Хом'як... жуста... Дністер... ні, Дніпр... — Найшов! Та ж це тюремна абетка!

Припав вухом до стіни й наслухував.

— Тук, тук-тук, тук, тук — хтось «говорив» крізь в'язничну стіну. Підняв руку, й пальці швидко, з вправою тюремного бувальця застукотіли об мур. У відповідь почув прохання:

— Будь ласка, не так швидко. Я ще не маю вправи.

Засигналізував повільніше.

— Зовуся Марта... А ви? Як? Чіко?

Враз йому вчулося, що за стіною забреніли срібні дзвіночки.

— Сміється з мого прізвища! — майнуло в думці. І самому стало весело, як ніколи. Оглянувся на двері своєї камери, вмостився вигідніше й приготувався на довгу розмову.

З того часу Чіко віджив. Хоча він увесь час тримався мужньо й не ніжився, але його двадцята весна тужила за жінками й ласкавим, теплим приторком чіхось рук.

Тепер Чікові дні проходили в суворості постійних допитів і на частих розмовах з Мартою. Не зчувся, як ті розмови стали конечними в його самоті. Розповідав Марті про свої переживання, молоді пориви, й сам пізнавав її життя. Бачив її крізь грубу в'язничну стіну.

А ввечорі, як в'язниця попадала в важкий, гнітючий сон, являлась туга. Зненацька виповзала з сірих закутків, як павук, і зазірала в вічі.

І Чіко тужив. Та це не була туга, що в'ялить серце й ро-

сою сліз розмиває життєвий гарт. Чікова туга приносила йому багато радощів і снаги.

Він знав. Оце прийшло до нього велике кохання, і він прийняв його, як довгожданого гостя.

Чіко знав. Пройдуть дні, й далеко поза ними зостануться камерні стіни. Знову воля ходитиме зеленими обніжками й так дзвінко співатимуть у садах солов'ї. Тоді він прийде до Марти й покладе своє буйне серце в її долоні.

Марта буде йому пахнути холодною водою в жарких днях, а теплом пройме серце в ночах, що загибають в обіймах стужі. Чіко знав це. Але він знав і вірив, що ніколи її білі руки не полонять його дикого серця, щоб затьягнути в літепле озерце життєвих буднів. Ніколи не зів'яне його душа в її сльозливому скнінні й не покине він своєї боротьби. Навіть, хоча б мав зостатися самотнім. Він знав.

Якщо не знайде в її очах спокою на свою тугу, повернеться на свої самотні стежки. Тоді знову будуть суворі дні, може й більше важкі, як досі, буде боротьба, часом утеча від ворожих гончаків і кучеряві блиски револьверу.

Знову так солодко буде вчувати під тягарем важко розхитаних грудей тремке тіло ворога й бачити, як із здавленої гортанки протікає вороже молоде життя.

Чіко в це вірив. Біла туга за незнану дівчиною з-поза в'язничної стіни, що заповонила його серце, не зламає його.

За окутаними темрявою ґратами затихав міський гамір, навшпінках підходила запізнена тиша й сідала Чікові в головах. Тоді Чіко починав говорити собі казку. Ця звичка осталася в нього з давніх літ, і Чіко зжився з нею. Стіни камери розходилися в далину, й близилося минуле.

Молодий вечір ходив селом — Чіко ніколи не любив міста! — і, як дбайливий господар, заганяв до вуликів запізнені бджоли. Падала на трави роса й білі пелюстки вишневого квіття. Дорогами здіймалася гуща рожевого пилу. Хтось невидимий слав над річкою біле полотно туману. Десь у полях котилося дзвінке іржання коня, а росами тужила парубоцька пісня. Молилися вечірньою жертвою хатні димарі, і в повітрі стояв запах стиглого дня. По садах переключувалися солов'ї. Деркачі роздирали своїм криком срібну намітку ночі, п'яні від любощів і ситої, нагрітої землі.

Чіко мандрував у товаристві місяця пухким пилом до роги. Закоханий у кучер'яві димки свого револьверу й в

Марту, він співав хвалу своїй весні й росяним ночам. Світ хилився перед ним і покірно лягали під його пружні ноги далекі голубі шляхи. Не було перепон, ні ухилів. Була боротьба, що сповняла радіщами прийдешнього, були суворомолоді обличчя товарищів і на тлі білих жасмінових кущів рожевіло личко Марти.

Це й була Чікова «казка», проказувана на різні відміни в вечірніх сумерках одинки, коли в'язниця попадала в гнітучий сон, а пругі ґрати розпливалися в темряві.

Ранок заставав Чіка бадьорим, і він з усмішкою ішов на допит.

— Десять хвилин для здоров'я методом комісаря Пончка! — сміявся Чіко з тих ранішніх «вправ», як він звав допити.

Одного дня Чіко стояв у відчинених дверях своєї камери і гаряче торгувався про щось із старим ключником. Добряга старий хотів було відійти вже, та Чіко просунув крізь двері голову й ногу та намагався переконати ключника.

Тоді побачив Марту. Вийшла із сусідньої камери і йшла коридором дрібним кроком дитини. Чорний жакетик тісно охоплював її струнку постать. Голова перехилена дещо в бік, наче б ласкалась до когось. На Чіка глянули великі, ясні очі.

— Мартухо! — засміялося їй у привіт Чікове серце. Тіло рвонулося вперед, та ключник відступився на бік, і перед Чіком засіріли камерні двері.

Хвилину стояв без руху, вчуваючи, як радість сповняє цілу його істоту.

— Достоту як моя мрія! — пробігло думкою, і до горла підкотивсь м'який клубочок. Хотілося кудись бігти, кричати багато або поклепати чиесь рам'я і сказати багато, багато хороших слів.

Чіко завовтузився. Глянув по своїй, зразу привітній і соняшній камері, і на радіощах почав якогось дивовижного танка.

Ключник, що, саме зазирнув до вовчка, підняв із здивування сиві брови й похитав головою:

— Зовсім стерявся малий насамоті! — погодився в душі старий.

Добігало полудне, як Чіко повернувся з допиту з більшим запасом синяків і дряпавин. Поволі пошкандибав на улюблене місце при стіні й важко сів. Повів поглядом по

камері. Здалася йому противною і холодною. Дроти ґрат умивалися дрібною мжичкою. З кутів віяло сирістю і холодом.

Здрігнувся і притулив лице до стіни. Вона супилася в понурій мовчанці. Підняв руку й застукотів Марті привіт. Спинився і ждав. Та стіна мовчала. Застукотів швидше, голосніше. І вчулося йому, що Марта відповідає. Припав ухом до стіни, ловив кожний шелест.

За вікном нудьгою, марудно стукотів дощ. Коридором прогомоніли важкі кроки. Десь задзвенів ключ і хтось плакав.

— Мартухо! — кликнув з душі. Знову застукотів, забуваючи про обережність. Стіна супилась вороже. Тоді зрозумів. Утома обгорнула тіло, голова попала в порожнечу. Час повис на ґратах і зупинився. З кутків позіхнула нудьга.

* * *

З будки вийшов згорблений дорожник, глянув у даль і поволі зблизився до шлягбавму. Десь на закруті протяжно прокричав паротяг. Зі станційного будинку з'явився чоловік у червоній шапці, приклав руку поверх вицвілих очей, постояв і пішов. Здовж рейок пробіг песик, увесь у жовтих латках, цікаво обнюхуючи пороги.

З-за рогу нагло вистрибнув вітер, весело закружляв по пероні, підхопив шматок відірваного паперу і, граючись ним, підкинув угору. Далі, як пустун-дітвак, покинув і, скрадаючись при землі, кинувся на Чіка. Заліз у широкі руки його літньої блюзи, злопотав ними, мов крилами.

Чіко стояв на пероні, спертий на вельосипед, уважно роздивляючись на голубі димні коліщата своєї цигарки.

Вистукуючи на споєннях рейок, попихкуючи злегка, вкотився поїзд. Чікові очі пробігли здовж вагонів, шукаючи знайомих облич.

Стукаючи об колеса, пройшов сірий чоловічок, повз вагони швидко пробіг кондуктор, викрикаючи в бігу якісь слова. В вікні з'явилось перелякане обличчя товстої жидівки. Вона силкувалася відчинити двері й пищала тоненьким голоском. Біля паротяга стояв чоловік у червоній шапці й розмовляв з вожатим. Чіко знову закурив цигарку.

Просюрчав свисток і поїзд рушив.

— Чіку! — крізь шум і свист продерся чийсь дзвінкий гелос.

Чіко підняв голову раптово, як стьобнений кінь, і замер. На тлі вікна одного з вагонів поїзду біліло личко Марти. Протягала руки й щось говорила. З-під чепурного брилика виривався жмуток волосся і манів за собою. Ціле обличчя сяло radoщами, слізно сміялися очі.

Паротяг прокричав удруге. Вельосипед, утративши підпору, перекинувся і безпорадно лежав на землі. А Чіко вже біг. Хтось закричав, хтось протягнув до нього руки в зупині. Та Чіко бачив тільки Мартині очі.

Раптово поїзд перейшов на бічні рейки й, викрикуючи глузливо гудком, постукотів у поля. Від вікна відірвалася червона пляма й лягла Чікові до ніг. В сизій далі трепітно рвалася біла хусточка.

Чіко схилився і підняв китичку маків, гарячих червінню, як його кохання. Втулив обличчя в солодку гіркість квітів.

Враз Чіко рвучко підняв голову. Очі заграли вогнем. Швидко підійшов до чоловіка в червоній шапці.

— Вибачте, як довго затримується цей поїзд у З?

Чоловік глянув на Чіка вицвілими очима, добув годинника й, не подивившись на нього, заховав.

— Две годзіни. Чека на поспешни з Т.²⁾

— Дякую! — Чіко вже знову біг до осиротілого вельосипеда. В його голові назрів плян.

— До З. 18 кілометрів. Дві години часу — встигну!

Вивів вельосипед на дорогу, що дружньо бігла повз рейки, й натиснув педалі.

Вітер кинувся за ним вздогін гончаком, підхоплюючи на бігу перелякані камінці, що вискакували з-під коліс. М'яко й податливо постелилася кілометрами біла дорога.

Чікове серце бренило враз із жужанням його колеса. З розгону взяв горбок, та нараз невдоволено надавив гамульці.

Проти нього саме по середині шляху стояв чоловік і вимахував руками. Чіко хотів було вилаятися і зупинився. Перед ним стояв товариш, і його спітніле обличчя сяло вдовіллям.

— Хвала богам, що наднесли тебе цим скорохідним залізним конем, а то треба було б тьопати ще пару кілометрів

2) Дві години. Чекає на поспішного з Т.

до тебе. І то під промінням тричі ясного Хорса! — радів товстят товарищ, обтираючи рясний піт.

Чіко насупився.

— У чому справа, Петре? Кажи швидше, бо мені ніколи! З уст Петра зникла добряча усмішка.

— Сьогодні збірка в Хмурого. Важливі справи. Пахне війною! — докинув, стишивши голос.

Чікові долоні щільніше затиснулися на ручках керми. Десь у золотавій далі піль заплакав паротят.

— О котрій годині збірка? — запитався безбарвним голосом Чіко.

Петро глянув на годинника:

— Ввечорі. Ходімо, друже.

Хмарка впала на Чікове чоло й збрижила його, як вітер озерне плесо. Очі побігли в даль.

Різким рухом повернув вельосипеда.

— Йдемо до Хмурого, Петре, — твердо кинув словом.

У нагрудній кишені блюзи в'яли тугою червоні маки.

*
*
*

На горищі було затишно й спокійно. Пахло торішнім сіном і сухою, притухлою соломою. Крізь продерті сніпки стріхи вривалося соняшне проміння і мов великим ситом розсівало гуцу золотого пилу.

Платвою покотилася сіренька кулька — миша. Враз вона доглянула в соломі людські постаті й з жаху завмерла. Бистро забігали кругом чорні перлини очей, помітивши небезпеку. Маленьке тільце зібгалось до втечі.

Чіко небачно рухнув рукою і мишка зникнула тінню.

— Чуйна, як ми! — посміхнувся легко й глянув на двох товаришів, що спали поруч.

На молодих ще, обвітраних обличчях зморшки суворого життя, в заламах брів — сторожкість навіть у сні. Золотий пил обдав їхні голови авреолею, як на образах святих. При боці любою жінкою тулилася невідступна рушниця.

По Чіковій душі пробігла тепла хвиля і він любовно торкнувся кучерів сплячих.

— Славні мої хлопці! — проказав у душі.

Думка пішла в минуле й завершила пройдені дні.

Протипольське повстання. Росте в серці біла квітка надії на волю, хоча густо падають хлопці. На чорних, підораних нивах гаптують червоною кров'ю свій прапор. Ліси

ожили молодим покликом бою. Та з півночі дунув вихор. Зашуміло диччою з далеких азійських степів. Знову ліс відчинив хлопцям своє зелене серце.

Прийшли «білі ночі», що в них набирали сил у землянці в купині сухого листя чи по горищах і клунях прихильних людей. А в «чорні дні» блукали краєм тіні, що шукали серця найзника. Чікові вчуваються слова пісні:

»Ми лицарі без жаху і без смерти на злочин світу стали без ваги...« — Крізь гущу пилу зринають знайомі, дорогі обличчя...

... Ось Бурун. Низький, присадкуватий. Широке лице сяє вдовіллям, на дещо великих, відкритих устах вічна усмішка. Короткі, цупкі пальці молитовно торкаються ручок кулемета.

Двічі вже в'янутиме трава на його могилці десь під Равою! Саме, як уклав польського старшину, досягла його ворожа куля.

Або Сянок. Молодий, палкий, як іскра. Стряхне темінню кучерів, перехилить голову, й ліс заслухається в його співанці. Тепер десь б'ється ця співанка в підвалах, як пійманий птах.

До Чіка сміються чісь блакитні очі. Бренить переливчатий сміх, щоб згодом перейти в рясні сльози — як весняна погода! Це Чорногора — дівчинка з клаптиком голубого неба в очах, що так справно, без жаху переходила кордони й тремтіла перед усміхненим лицем провідника. Аж застукала її над Сяном ворожа тічня, і Чорногора, горобеня мале, на своїх молодих, пружних грудях, відбезпечила гранату...

Чікові вчуваються сотні молодих голосів і сотні юних очей зазирають йому в обличчя:

— Ми з тобою одного роду!...

І Чікові радісно. Він глядить на втомлені, загнані, лиця сплячих товаришів і шепоче:

— Я з вами одного роду, хлопці мої!

Золото пилу просіялося й опало додолу. Позіхнули по кутках теплаві сутінки. Чіко добув цигарку. Та враз заховав її. — Зараз не можна! Обережно підповз до отвору й підніс до очей далековида.

Дерева нанизували на себе золото й червінь і пишалися ними перед сонцем. Поміж ними лиснів на тлі замисленого неба церковний хрест. Ген, у далині тужили блідим смутком

осени свіжо-підорані ниви. На виднокрузі застиг у суворій позі ліс.

Чіко зблизив скла. Болотом улиці прочв'якав місцевий начміл. Чіко провів його поглядом аж до закруту. Праворуч, на сусідній шопі кричали слова вивіски: »Кращий друг українського народу Яков Давидович Залізков...« Ліворуч, на подвір'ї малий хлопчина клепає кусник заліза й виводив тонким голосом:

— Три тан-кі-і-і-сти не мали що і-і-сти...

А так просто крилом мокрого птаха звисав вируділий прапор і чорніли слова: Народна школа в М. — Багрився на стовпах ганку кучерявий повій.

Враз Чіко насторожився. Почулися голоси й на ганку з'явилися постаті. Чіко навів скла. Сите лице скривлене в похмільну посмішку. Шапка з червоною обвідкою. На комірці відзнаки начальника.

Очі Чіка звузилися, як у kota. В голові майнув неписаний закон боевиків: »Хоча ворог не чіпає тебе, стріляй!« — Та враз думка обірвалася.

— Не вільно, брате! — скартав себе у душі. — Зараз у нас »ніч«, спочивати пора!

А начальник тим часом уважно застібав притісняві рукавички й нахилив своє обличчя до ясного волосся жінки, що стояла в тьмавому отворі дверей. Чіко з цікавістю перевів на неї далековида.

Пущений далековид загойдався на грудному шнурку. Чікова рука лискавкою сягнула до боку й в отворі стріхи зівнув чорним дулом важкий наган.

А на ганку стояв начальник і його обличчя нахабно схилилося до блілого личенька Марти.

* * *

Вище підтягнула гнота в малій лямпочці, розкрила зшитка й намагалася працювати. Та робота не йшла. Відкинулася на спинку крісла й щільніше окуталася в теплу хустку. Повела зором по своїй мізерії й здригнулася.

У кутку Мати Божа безпомічно розвела руки. Під знятою мами, над убогою постіллею в'янув далеким спогадом літа пучечок квітів. По кімнаті снувався запах тютюнового диму, нагадував про недавнього гостя.

Марта схрестила руки в судорожному відруху. До свідомости долинув голос начальника:

— Ви, товаришко, так сказати, грамотна людина, з культурою, а вірите з забобони! — гість плеканною рукою вказав на ікону.

— Треба вже позбутися того барахла! — затягався цигаркою, смакуючи голосно чай.

— Ну, та звичайно, вас виховували по-буржуазному. Але не журіться, ми вас перевиховаємо! — докинув з раптовою усмішкою, і його обличчя нахилилося до її кучерів.

Первою припала до стола й кинула з серця:

— Ні, вже не змога далше! Сама брехня й облуда, стелені червоним полотнищем!

Перлинами сліз покрилися пальці, дрібні плечі затіпалися в тихому риданні.

Стукнуло в снігах, і Марта отямилася. Обтерла очі, повела рукою по зачісці й підвелася.

— Певно, Ганка! — думала, йдучи до дверей.

Мурашками пробігло по плечах, руки затремтіли й щось здавило горло. Хустка темною тінню сповзла з рамен.

У дверях стояв Чіко. Лице в бронзі вітрів, на чолі темна брижа, в кутках уст дві гострі зморшки. Але в очах уже ясніло тепло.

Звела руки, відкриті до ліктів, і несвідомо припала до його широких грудей. В сльозах жалілася, як дитина.

— Я така самотна, Чіку! Чіку, як добре, що ти прийшов! Я так чекала, чекала, Чіку!...

Тулив її дорогу голову до себе й заспокоював. А під сірою блюзою бурлилося серце радіщами, що віднайшов її й візьме в свою опіку.

Ще в куточках очей тремтіли сльози, а вже сміялися уста. Соромливо опадали довгі вії і стелила тихим голосом, як далеким дзвоником:

— Ой, я така неумдра, Чіку! Вибач, але нерви вже не витримують. А ще той начальник із своїми відвідинами! — старалася метушнею покрити зворушення. Руки тріпотали, як крила ластівки.

Догоряла на столі лямпочка. Стійний годинник приглушив тікання і вколисувався до сну.

Золотистий чай стиг у склянці, легкою парою тьмарив Мартині очі. Кімнатою ходили далекі спогади. Голос Марти стелився по білій скатертині стола й западав у Чікове серце. І воно стискалося солодкою млостю, коли його прості, вояцькі слова розгортали картини підпільних боїв і дикої

погоні. Бо в Мартиних очах був страх за його життя і ласкавість кохання.

— Ну, Тухо, на мене пора! — підвівся Чіко. — Мій день кінчається, скоро загляне »біла ніч«. Ти будь мужньою і не сумуй! Як тільки буде змога, зайду. А начальником не турбуйся! Ми його вкоськаємо! — на Чікових смажних устах з'явилася хижа посмішка. Тепло, по дружньому здавив Мартину руку. Світло лампи м'яко сповзло по залізі гранат за поясом. Очі Марти розпрозорились. Здавила мимовільне зідхання.

— Буду спокійною, Чіку! — запевнила.

Легко стукнули двері, і самота знову нахлинула з кутків. Та Марта вже не боялася її. Підійшла до ліжка й глянула в теплі мамині очі, що дивилися із знитки.

— Я така щаслива, мамусю, така щаслива! — прошепотіла, як тайну. — Тільки ти бережи його!

За стіною останні півні вітали новий день.

* * *

Поспішно збігла зі сходів міської школи й з розмахом відчинила важкі двері. Чисте, морозне повітря п'ярко влилося в груди, проганяючи втому, що пухкими пальцями давила повіки.

— Ну, слава Богові, що врешті вирвалася! — зідхнула з полегшою Марта. Притулила долоні до гарячого лиця. В голові ще шуміло від недавніх промов.

Натягаючи на розчервонілі від частих »аплюдисментів« долоні теплі рукавиці, Марта бистро розглядалася кругом.

— Повітря, мабуть, чисте, — заспокоїла себе тюремним висловом, що немає небезпеки шпига й швидко подалася в напрямі базару.

Політав сніжок, і весело дзвонили санкові дзвоники. Ніжки Марти стукотіли їм у такт, а серце сповнялося радіщами.

У важкій затяжній боротьбі вона теж бере участь. Була відірваною, самотньою, як знялася хуртовина. Пішла вчителювати, щоб прожити й якимось заповнити сіру пустку днів. Подавалася під вагою брехні, щоденного фальшу й кривлення душею... Відразу проймали її гладкі слова начальника, її частого гостя. Різні збори, мітинги, безконечні промови й уся цинічно-брехлива пропаганда томили нудьгою аж до болю.

Аж ось з'явився він, Чіко. І певною рукою вказав, куди йти. Знову віднайшла себе, віджила. Так солодко було прислухатися до швидкого стукоту серця, коли кругом були вороги, а на грудях спочивали важливі тайні документи чи підручна торба випуклювалася від нелегальної літератури.

Ризиковна праця дала новий зміст життю. Вже не томили мітинги й нудні виклади політграмоти.

А ввечері з'являвся Чіко. Приносив із собою запах морозної ночі й втому далеких мандрівок. Поважно, ділово вислухував звіт, давав указівки, забирав матеріяли. Був задоволений з Мартиної роботи, й це додавало їй сили.

— Сьогодні, певно, теж похвалить! — мріяла Марта, зближаючись до базару.

Деколи Чіко сидів довше й оповідав їй про життя боевиків. Тоді його очі світили тихим сяйвом і вигладжувалася на лобі зморшка.

Марта жила подвійним життям. Наука в школі й різні подорожі на збори чи курси — це був примус. Співпраця з Чіком і ризик тюрми або заслання — були життям.

І Марта брала те життя пригорщами.

Ось зараз вона біжить на стрічу. Біля третьої будки на базарі ждатиме на неї пошта для Чіка.

— Цікаво, яку міну зробив би той дурнуватий начальник, якщо б знав про це? — Тихенько засміялася сама до себе Марта. Перехожий червоноармієць побачив усмішку, в чоловічій зарозумілості ще вище задрав носа й крякнув значуще.

Ось, уже базар. Марта повторює в думці кличку. Гамір базару нахлинув на неї і зразу прогнав мрійні думки.

Біля третьої будки стоїть росла молодиця з куркою в руках. Стара жидівка, мабуть, хоче купити ту курку, щось гергоче, але молодиця гнівно відвертається. Марта йде до молодиці.

— Здорові були! П'ять червінців за вашу зозульку, згода?

Молодиця пильно дивиться на Марту:

— П'ять і ще п'ять!

Марта сміється:

— Зозулька худа, може полетіти, а ви правите так багато!

Очі в молодиці грають вогниками. Марта оглядає курку, як правдивий знавець. Пальці торкаються малого папірця,

що захований під крилом. Легким, непомітним рухом Марта затуляє його в долоні й з байдужою, скривленою міною повертає молодиці курку.

— Худа, хай ще підгодується!

У голосі молодиці чути полегшу:

— То й не буде клопоту з торгом, пані!

Марта знову швидко продирається крізь базарний на товп.

— Ну, а тепер додому! Старий Семен уже, певно, нетерпеливиться біля саней! — квапила себе.

* * *

Сторожко, наче скрадаючись, підійшов до села свят-вечір. Зазирнув у темні вікна церкви, торкнувся мовчазних дзвонів і підійшов до хат. Тремтяче пригасив зорі хмарами й тихо розсипав по світі пухкі платки снігу. Несміливо ввійшов до домів, щільно замикаючи за собою двері. Глянув на поважні обличчя домашніх, привітав їх із приходом одвічної Правди й подався геть.

Вітер наздогнав його на полях і сипнув на нього курявою снігу. Свят-вечір щільніше втулився в темний плац і звернув у захисток лісу. За ним у неозорій далі пролунав постріл. Десь чувала Іродова червона кров'ю рать.

Ліс надів на чуба волохату снігову шапку й дрімив. Деколи протягнувся пошумом, затріщав кістками гілок і сонно забурмотів.

Великоокий заєць замотався в химерній петлі своїх слідів і з розгону наскочив на чорну постать, що стояла під деревом. Жах метнув його опуксю в бік, де стояла землянка. Людські голоси й запах диму до краю перелякали лісового гостя. З голосним стукотом серця кинувся він в обійми ночі. Чорна постать під деревом тюкнула на нього з посміхом.

З землянки виринув чоловік:

— Що там таке, Славку? — кинув у темряву запит. Постать під деревом заспокоїла його:

— Нічого! Я хотів тільки нагнати вам у землянку зайця, щоб була святочна вечерея.

Свят-вечір цікаво зазирнув крізь плече чоловіка в відчинені двері землянки.

Вдоволено гуділа залізна піч, розсіваючи тепло. Восковими сльозами скапували свічки й кидали на чорні земляні

стіни дивні відблески. Білий стіл пах сіном і живицею. У кутку дідух шелестів спогадом про гарячі дні літа. До нього всміхалась очима свічок зелена ялинка.

— Бачиш, Тухо, які ми штукарі! — сміявся до Марти Чіко. — Он і ялинку прибрали!

На ялинці пишались лискучі нагани, і чорні гранати нагадували великі ягоди.

— А все то вигадка нашого Михаська! — Чіко вказував на низького, кремезного друга.

— Забаг ялинки, як води в спеку! Деревце ми принесли, а прикраси видумав наш «найменший».

Марта цікаво розглядалася кругом. Сповнена радіощами, що може святкувати з Чіком і його друзями, не говорила нічого. Тільки тепло її очей вказувало на вдячність.

Простора земляна печера, з простою обстановою, ялинка з прикрасами смерті й самі обличчя хлопців витворювали дивний настрій.

— Як перші християни в катакомбах, так криється наша правда! — думала.

Чіко підійшов до неї з побажаннями. Звела очі чергою на всіх. Стояли кругом, дещо несміливі її приявою. Молоді з добрими, ясними очима й рисками не то болню, не то жорстокости в куточках уст. Уміли без жалю підняти на ворога рушницю і холодно здавити ворожу горлянку. А разом крили віями очі, таїли в серці молоду тугу, що їм навівав свят-вечір.

І забажала для них бодай на мент того, що вони кинули заради своєї ідеї — безжурно-дзвінких хлоп'ячих радощів і тепла. Весело загомонів її голос, взиваючи до вечері:

— А тепер сідайте до стола, а я буду господарити!

Настрій зразу перейшов у родинний. Марта подавала вечерю, таку правдиву святвечірню, з борщем, варениками, кутею.

Дрібний, з дівочим лицем, Степан глузував з друга, що повагом метав до стелі кутю:

— Лічи, скільки роїв червоних буде за тобою ганятися!

Сміх котився землянкою, гамір сповняв усі закутки.

А на дворі, в лісі інші сторожили, чи в сутінках ночі не скрадається лихо.

— А тепер, Мартусю, заколядуємо! — пропонував Чіко.
— Михайле, бач. ялинка погасла, світи!

Михайло побожно запалював свічки й долучав свій криплий басок до спільного хору.

Тихо горіли воскові свічі, мурикала тепла піч і шовком слалася старовинна коляда про Того, що народився перед віками.

Ніч узяла своє обличчя в смагляві долоні, заслухалася.

А хлопці колядували.

І здавалося їм, що Він народився не в чужій країні, а таки тут, у їхній землиці, десь в убогій селянській стаєнці. І покликав їх на поміч і оборону перед насиллям Ірода.

Вправді — іродова сила велика й далеко простяглися його крижані краї. Війська в нього — як піску в морі. А їх — Його вибранців — мала горстка, вони вовками бродять по лісах, по землянках ховають свої святощі. Але вони сильні вірою.

Зі сміхом над своїми злиднями, над своїм життям, торгують смерть. Ніч замінили вони на день і кинули за собою все, за чим плаче в тузі людське серце. Свою міцну волю і хотіння накинули другим.

І хоча червоний півень часто кричить на селянських стріхах, хоча клекочуть вози по далеких дорогах у стужавілі хугою і в піщані краї, забираючи рідних, убогий дядько відчиняє хлопцям мащені проти скрипоту дверей клуні. Старі бабусі шепочуть молитви й варять страву. Жінки любовно зазирають у ворожі вічі, щоб знайти в них тайну вісточку. Мале хлоп'я відважно бредє грязюкою повз станиці ворога з короликом під пахою. У королика під пухнатою шерстю захована записка. І летить до хлопців вістка швидше, як ворожі телеграми. Підлітки сердатся, що їхні руки ще слабкі до рушниці.

І по краю ходить Дух, післанець Того, що народився в святу ніч. І кличе всіх — молодих і дужих, старих і кволих, усіх, чие серце не вкрилося цвіллю.

Згасли, як свічка, останні слова коляди. Хлопці втихли, замислилися.

Та вже Чіко сипнув на стіл золотисті горіхи й рум'яні колишнім сонцем яблука.

— Чого ж замовкли, брати? А ну, давайте якої байки чи казки! Бавте нашу гостю! —

Чіко глянув у потьмарені тугою очі Марти.

Час проходив непомітно й забирив із собою свято. Треба було розходитися.

Ішли глибоким снігом, притулені одне до одного, як пара загублених дітей.

Хмари зникли й небо яріло зорями. Світ лежав тихий, холодний.

Тихими, незугарними словами Чіко почав говорити Марті про свої молодечі сни й сподівання. Десь залишилися вони в білій батьківській хаті й дрімують під образами, що пахнуть васильками й м'ятою. Тепер ходить за ним слідком самота й якась нез'ясована туга.

Серцем учула, що тужить за нею і звела на нього свої очі. Поклала руки на його рамена й прошепотіла:

— Як схочеш, буду твоєю жінкою, Чіку!

Сп'янів радіщами, як кріпким вином:

— Добре, Туго моя!

Свята ніч усміхалася ласкою, вдивлена в зоряні світи.

* * *

Від огорожі відірвалося кілька темних тіней і всякло в сутінках церковних стін. Тихо заскрипіли низькі двері. Запахло ялівцем, старими ризами, восковими свічами. Десь тріснула суха дошка, таємничо зідхали в бабинці чийсь забуті молитви. Червоною краплею крові теплилося панікаділо. Суворі, аскетичні обличчя святих здивовано переглядалися між собою.

Чотири постаті підійшли до аналоя. Маминою ласкою завітналися очі Богородиці й злагіднів над царськими ворітьми суворий лик Саваота.

Крізь малі щибки прoderлося бліде світло, сковзнуло по золоту образів, сплило червінню хоругов і обдало блідістю лиця молодят.

Із захристії вийшов священник, ударив поклін перед престолом Вишнього й почав обряд вінчання.

Він хилив свою сиву голову, клав старечі руки на голови Марти й Чіка й голосом серця кричав до Бога, молив у нього ласки для них.

Не було батьків, щоб поблагословили іконою, не ладкали сващки й не виводили весільної молоді дружечки. Два товариші Чіка наструнко стояли біля них, переняті вагою хвилини. Темніли суворістю смерті гранати за поясом і дрімали в кобурах важкі пістолі.

А під церквою сторожили другі. Бо ніч була північна, холодна й ворожа темінь ходила слідом за людським щастям.

* * *

Наспівувала півголосом і весело поралася в хаті. Застелювала скатертю стіл і дивувалася радістю:

— Скоро прийде мій чоловік, то треба спішитися.

Вже пройшов місяць, як вона заміжня, а їй досі важко збагнути це щастя. Все лишилося по-старому. Вона далі вчителює, їздить на збори й мітинги. Ніхто, навіть найближчі не знають про її щастя. А начальник і далі зазирає їй в очі своїм нахабним поглядом.

Стук у двері порвав пряжу Мартиних мрій. Кинулася відчиняти й застигла на місці.

На порозі стояв майор. Марта виразно бачить шпали на його коморі.

— А тут зараз має надійти її чоловік! — завмерло в душі.

— Товаришко Тухо! — голос суровий, а такий дорогий розбив тишину. З-під чорного дашка шапки глянули кохані очі.

— Ох, Чіку, як ти мене злякав! Я ж думала, що це енкаведист! І навіщо ти так приборався?

А Чікові руки вже затискалися на її стрункій постаті й уста, сміючись, торкалися поблідлого лиця.

— Це, жіночко, для вигоди й кращої конспірації. Якби ти бачила погляди стрічних селян, що ними кидають на мене! — сміявся по-хлоп'ячому, як з доброї вигадки.

За вікном сторожила ніч, годинник м'яко вистукував час і стигла на столі приладжена їжа. Марта притуляла довгі вії до лиця чоловіка й ворушила ними.

— Так цілує метелик, чоловічку мій!

Довкруги них ходило навшпиньках щастя і всміхалося жукаво.

* * *

Весна йшла закосичена в квіти й вела за рученьку молодий травень.

Буйний день умирав в обіймах палкої ночі. А вона, п'яна його золотим вином, розмріялася і сонно задивилася в зоряні простори. Даремне намагалися солов'ї розбурхати її, струшуючи своїм співом пелюстки вишневого квіття. Даремно повний місяць цілував її примкнені очі. Ніч втулилася в верховіття саду й дихала, сонна, жагою.

Під темним стовбуром кріслатої яблуні стояв чоловік. Місяшний промінь терпеливо пробився крізь гущу листя і цікаво зазірнув на стовбур.

Чоловік був молодий, зі смаглим лицем. Коло уст заломлювалася риска нетерпеливості.

— І чому ж той Марко не йде? — невдоволено думав він.

— Мав мене завести до провідника, вже давно повинен бути, а його нема. А тут який біс наднесе ще червоного чорта й тікати нікуди, бо все чужі сторони.

Цікавий промінь зліз нижче й втішно застрибав по гладкому залізі нагана. Далі поскакав зайчиком по крутій стежці.

* * *

Чіко застібнув шинелю, надів шапку й вдоволено глянув у дзеркало. На нього дивився молодий, усміхнений майор.

— Так щож, підемо до жіночки, товаришу майор? — запитався своєї відбитки. Ще раз оглянув себе й вийшов.

Ніч сипнула на нього пригорщу пахощів, солодкою музикою озвалися солов'ї. На мент зупинився, вдихнув повними грудьми й пірнув у гущавину садів.

Чоловік під яблунею насторожився. Чуйне вухе вловило далекі кроки. Рука твердо охопила ручку нагана. Місяшний промінь приляг у спочинку на вузькій стежці. З гущавини зринула сіра постать.

— Майор! Груба звірина! — це в думці. І зараз:

— Хоча ворог не чіпає тебе, стріляй!

В очах чоловіка під яблунею заграли жижі вогні.

Рука впевнено, безжалісно звелася вгору.

Крикнула жахом вогню ніч. Умовкли солов'ї. Тихо осипалися пелюстки вишневого квіття.

По небі покотилася зірка й погасла.

Десь зів'яло людське серце в тузі.

ПАН-ОТЕЦЬ ІВАН

Напружив тіло, аж струнами витягнулося сухожилля, обіруч підвів довгі вила з важким снопом. Плавню метнув його просто під руки старого Хведора, спочив. Ціле його тіло втішалось рухом, смагою сонця, важкою працею.

Повів докруги сірими очима, в затінку темних, вигнутих вій, що на них осіла пухната курява, гойднувся в хлоп'ячих радощах на гнучкій висоті стіжка, схожий на молодого бога стиглих піль, що втішається своїми багатствами.

— Рома - а - ане! — різкий голос батька, що плямою своєї рясни чорнів на тлі зеленої від повою стіни ганку, прикрив хмаркою обличчя Романа Степняка. Роман покинув вили, що ними подавав снопи, сповз униз, мов по ковзанці. Біг до хати з якимсь внутрішнім невдоволенням, з прочуттям нудьги, наче б жалкував за прозорістю дня на вершку високого стіжка стиглої пшениці.

Пан-отець Іван ждав сина в своїй канцелярії-ганку високий, строгий. На скрип відчинюваних дверей відвернувся до стола, почав шукати в паперах.

— Знову буде »проповідь«! — подумав Роман Степняк, оперся об одвірки, ждав.

Духота нагрітої сонцем кімнати вгортала його, як сон, забирала віддих. Солодкавий запах старих щільників на стінах, що висіли поруч з кінською збруєю, мішався з пахощами ладану, овочевих зернят, які сохли в папірцях на підвіконні, і сируватим задухом старезних метрикальних книг.

— Атрибути кожної священичої канцелярії! — посміхнувся до себе Роман, згадуючи батькових сусідів, пан-отців.

Поруч складеної на столі епітрахилі стояла прозора пляшка, заткана кукурудзяним качаном. Купка листів дружньо тулилася до дерев'яної коробки, з якої визирали іржаві цв'яхи, надломана підкова, шрубки. На скирті газет розлігся молоток, а над ними із склянки, як із свічника, натомлено нахилилася воскова свіча, вигнута теплом. У кутку вікна бився об скляну перешкоду, просив волі, великий золотистий жучок.

Пан-отець Іван відвернувся від стола, глянув на сина. Велика схожість їх обох вразила його на хвилину, спинила на устах терпкі слова. Здалося йому, що ліг перед ним каліновий з пісні міст, а на його кінці стояла давня молодість, визирала із синових очей, з високого чола, з усього засмаленого тіла.

Пан-отець присів на краечку стільця, сперся рукою об його поруччя. Сильна воля опанувала зворушення, розум знову працював спокійно, холодно. Суворо підніс проти сина шматок паперу з урядовою печаттю, картав словами:

— Вже знову староста наклав грошову кару на тебе за якісь збори в читальні...

Роман знав, що батько не жаліє за витратою грошей, тільки сердить його почування примусу, старостинський наказ. Знав горду вдачу батька, відчував його духову боротьбу. Батько не любив коритися, але послідовно виконував накази, сприймав закон як життєву потребу, що мусить залишитися незмінною.

Тому тільки посміхнувся на батькові слова, здвигнув плечима, думаючи про безсилість старости, що грошовими карами намагався відтягнути Романа від праці в читальні.

Пан-отець прийняв усміх сина за насмішку над собою, спалахнув. Він рвучко підвівся на весь зріст, заходив по кімнаті, кинув докором, мов образою.

— Так, починаєте з читальні, потім закладаєте організацію, сієте неспокій, нещастя, висилаючи людей на муки або й на смерть, а там і самі вбиваєте. Ламаєте Божі закони, не зважаючи, що писано єсть: »Не вбивай!« — Пан-отець зупинився, підніс угору вказівний палець, грозив.

— Воюєте мечем і гинеєте від нього. Живете романтикою, молоді, нерозумні, з мотикою претесея на сонце. Хочете підпіллям, революцією дітей змінити існуючий лад, будувати державу.

Син підвів на батька сірі очі, запитав спокійно:

— А чим треба воювати з окупантом, тату?

Пан-отець запалився, обдурений спокоем сина, знайшов відповідну хвилину.

— Боротися треба, ласкавий пане, боротися з ворогом, але легально, як боровся твій батько, як борються всі мудрі, досвідчені люди, а не загорілі хлопчачки. Не проливати крові... Воювати з ними треба так, як воюють наші партії, пане, домагаючися свого права, свого закону...

Куточки синових уст здригнулись легко, відкрили білину зубів. Та Роман мовчав, з подивом огортаючи думкою світи, що лежали між ним і його батьком.

А пан-отець Іван намірився розкрити очі синові, показати йому істину, впровадити на певну дорогу законів і правопорядку свого світовідчування. Він забув про причину своєї сердитости, про старостинську кару, шукав глибше, сягав до кореня лиха. Його сина опутали очайдухи, нерозумні діти, вороги Божих законів, які не шанують заповідей, що не можна проливати крові.

— Треба вийти на світову арену, показати всім наші кривди, наші терпіння, добиватися права. Коли ж бо горстка героїв, — пан-отець додавив дрібку глузування, — всезнайків хоче іншого! Думають револьвером примусити цілу державу віддати їм частину забраного. Нелегальна література, всякі богохульні декалоги і т. п. не допоможуть. А пролита кров, навіть ворожа, впаде на тих, що її проливають.

Роман проскочив у прогалину батькових слів.

— Боротися легально, вийти на світову арену — добре. Але ж наші досвідчені політики ціною кількох посольських мандатів у польському соймі зреклися на конгресі національних меншин у Женеві дальшої боротьби за наші права!

Пан-отець замахав руками, мов би боронився перед бджолою.

— Тере-фере, пане добродію, не так, як здається. Це не проста штука сказати: зреклися. Тактика, сину, тактика! Дипломатичні ходи, ясно?

Він приступив ближче до сина, торкав його пальцем у груди.

— Ви, молоді, кричите, що старі — опортуністи, зрадники, а самі своїм нерозумом, запальчивістю, одним махом нищите важку, відповідальну працю наших заслужених політиків. Якийсь там напад на пошту, вбиття поліціанта — це ваша політика будування української держави.

Роман звернув очі в вікно, приховував на обличчі нудьгу. Він віддавна знав уже всі батькові докази, переконування, пляни. Спочатку гаряче сперечався, боронив свою думку, попадав у запал.

Розмови ставали частіші, гарячіші, й завжди кінчалися невіршеною. Тому й тепер слухав терпеливо, ждав вичерпання свого противника. А пан-отець Іван ходив широкими кроками по кімнаті, гарячився. Він дістав із шухляди стола часопис, сунув його під очі синові.

— Це ваш талмуд, ваші святощі! — дзвенів тріумфом, бив відкритою долонею по газетці »Сурма«. — І мій синочок, замість учитися, вичитує ці мудрощі, молиться до тих, що марають свої руки в крові, а потім плати за нього карі...

Роман стягнув своє тіло, як до скоку. Сердитість пройшла жилами, стукнула в голову. Здавлюючи її, сказав:

— Я не заперечую татові висловлювати свої думки, але тато не маєть права переглядати мої книжки, контролювати мене... Поліції маю досить деінде!... А кару відроблюю працею...

Пан-отець Іван хвилину глядів мовчки на сина широко відкритими очима, вражений його словами. Син видержував цей погляд, дужався з ним. Так стояли один проти одного, схожі один на одного, наче б молодий відбиток старости, рідні, а такі далекі від себе.

Врешті гнів подужав пан-отця Івана, відібрав у нього ясність думки. Пан-отець протягнув руку до дверей, кинув хрипко зневагу:

— Марш, смаркачу!

Син здригнувся, наче б його торкнувся гарячий прут, потім рвонувся до дверей. Кинув за собою двері в замок, аж здеренчали віконні шибки, і поніс із собою жаль, як пекучу рану.

* * *

Рука дрижала нервово, трясла листом. Тому пан-отець опер її на лікоть, відтягнув голову дещо назад, пробував світло. Чорні літери хвилину стрибали, потім уляглися.

... »Романові грозить кара смерті... напад зі зброєю... убивство комісара Бреця...«, — слова листа, читаного вдесяте, були для пан-отця все новиною, ворушили сотні почу-

вань. — »... Завтра присуд... Я говорив з Романом, він хоче бачитися з Вами, Отче, просить прийхати...«

Білий лист від синового оборонця легко висунувся з руки пан-отця, ліг на столі.

Дерев'яна зозуля, що відлічувала години, вискочила із своєї скритки наверху старосвітського годинника, злопотіла пружиною крил, закукала тричі. Лямпа під зеленим абажуром стріщала вогником.

Пан-отець Іван підвів очі на ікону, що висіла над столом, вдивився у Гетсиманський сад. Син Божий рукою стримував Петрів меч, повчав: »Хто воює мечем, від нього ж гине!«

Чись тихе хлипання прогнало важку задуму пан-отця.

— А може б ти таки поїхав, Іване? — голос пані-матки, що тайком увійшла в кімнату, рвався у сльозах, просив. Тримала руки на грудях, в яких товклося і завмирало хворе серце, ждала ласкавої згоди.

Пан-отець слухав, не перебиваючи. В його очах лежала печаль, але слова були тверді, коли він, врешті, промовив.

— Він створив собі власний закон, пішов своїм шляхом, тому й сам довершить його. Я просив, переконавав, повчав — усе даремно. Роман повірив, що тільки його революція спасе Україну, тепер мусить платити за цю віру.

Пані-матка з жахом приступила ближче, простягнула руки.

— Але ж ти тато, Іване! Ти любиш свою дитину. Він хотів якнайкраще... Може його застрілять, а ти не хочеш бачити сина...

Плач урвав її мову, стрясав тілом. Пан-отець важко зідхнув, наче б його втомило голосіння жінки.

— Не треба плакати, мамо! — сказав тихо, старечим голосом. — Все в Божих руках. А згине Роман, то Божа кара за пролиту кров.

Сльози раптово висохли в очах жінки. Вона випростувалася, обтрусилася з себе кволість. Затиснена в кулак долоня наче б грозила пан-отцеві.

— Ти без серця навіть до власної дитини! Мій син не вбив нікого, а навіть, якщо б убив, то ворога, затоптав гадину, за яку не має жодного гріха. Сам Бог наказує нищити таких... Ти бережеш закон, несправедливий до своїх дітей. Кожні їхні радощі, дитячі іграшки ти вкладав у рямці законів, убивав їх у зародку. Тому діти шукали собі шляху, бо бачили кривду не тільки свою, але й свого народу. А ти

намагався переконати їх про справедливість, пошанування законів!... Кажеш, що Бог не велить убивати? А хіба ж люди не вбили і Його? Такі ж самі, як ці, що хочуть вбити твого сина...

Пані-матка не находила слів, щоб виразити свій біль, зрушити чоловікове серце.

Пан-отиць Іван слухав мовчки, проїнятий жахом. Оце відійшов від нього найстарший син, не наслідив батькового життя, переконань. А тепер жінка, ця завжди тиха, працююча мама, що цілим її світом були, здавалося, діти й він, дорікає йому, говорить майже богохульні речі. Може й другий його син піде слідами брата, бо ж породила їх ця жінка!

Пан-отець похилив голову на руки, мов під вагою. Вихований у суворості до себе самого, суворий був і до других. Ще підчас студій зрозумів, як видавалося йому, тайну Божих законів, вглибився у них. Були прості, зрозумілі, хоча крили в собі безодню жаху та кари. Не мали жадних людських викрутів, ні пояснень, щоб можна було виправдати, злагоднити свою вину, як на свідських судах. Були Божими. Сказано було: Не вбивай! — І не було в цьому законі ніяких винятків, навіть для ворога. Хіба ще краще пояснення: Любіть ворогів своїх!

Не раз у хвилинах, коли пан-отців гнів відгримів, як далека буря, пан-отець роздумував над тими словами, що наказували чинити добро своїм кривдникам. Тоді спадав на його високе чоло рясний піт, бо пан-отець знав, що ніколи не зможе повністю виконати цього страшного наказу.

Томився, шукав помочі в молитві, просив Бога рятунку. Хотів виховати своїх дітей у розумінні святих Божих наказів, заховати їхні невинні душі в осяйній ясності, щоб собі приєднати Боже милосердя. Він же був слуга, »рей Бога Вишнього«, що його піклуванню були віддані не лише його рідні діти, але й сотні вірних.

Пан-отець Іван ясно бачив велич, а разом непереможність свого завдання, відповідальність за спасіння стількох душ.

Та, мабуть, Бог у своїй безмежній мудрості хотів його випробувати, як праведного Йова, наслав на нього спокуси. Його син, таємна надія, вступив на шлях беззаконня, зламав святі слова. Правда, не ради своїх користей, а для ідеї, для України пролив ворожу кров, чи може хотів пролити. Забув про те, що тисячі святих мучеників не боролися з жорстоки-

ми переслідувачами-поганями, гинули, як невинні агнці на аренах, співаючи тільки Господеві псалом. Не зброєю ширили царство Боже на землі, а воно перетрівало віки й закріпилося так, що ніякі адові сили не подолають його.

Пан-отець Іван не зауважив, що жінка жде в сльозах його відповіді, чекає рішення. Він задивився в своє серце, вчував, як спокій входить у нього, як після св. Причастя.

Зморшки на пан-отцевім обличчі вирівнялися, очі в червіні неспаних ночей — проясніли. Пан-отець Іван поклав руку на плече жінки, що здригалося в тихому риданні.

— Я сказав уже раз, мамо, що не поїду, бо не можу потурати беззаконню. В останній розмові я пообіцяв Романові, що доти хай не вважає мене батьком, доки не зміниться. І слова хочу додержати. Навіть, хоча б наш..., пан-отець урвав слово й змінив свій тон.

— Дасть Бог, Роман урятується від ворожих рук. Тоді це буде ліком для його душі.

Бліде, мокраве від сліз лице жінки нахилилося до обличчя пан-отця. Пані-матка затиснула на грудях краї нічної сорочки корчем рук і кинула чоловікові свій біль ненавистю: Нелюд!

Потім вийшла з кімнати. Пан-отець Іван глянув на обличчя Божого Сина, в Гетсиманському саді, що рукою здержував Петрів меч, і проказав у душі: »І прощайте тим, що ненавидять вас!«

* * *

Сіра пташина на хресті перекинула голівку набік, підзорливо глянула на пан-отця Івана, наче б шукала небезпеки, потім підвела дзьобик угору, вітала співом соняшне проміння, що показалося на обрії. Мала черешня у головах гробу дрібно зашелестіла листям. На поблизькому церковному даху чубилися горобці.

Пан-отець Іван поклав на грудях хреста, почав молитву за впокій душі »раби Божої Марії, жени недостойного іерея Іоана«.

Молився довго, щиро, забуваючи про всі турботи. Пташина вмовкла на хвилину, почистила об кору хреста дзьобик, потім знову заллялася співом, задравши вгору червонаву шийку.

Пан-отець Іван скінчив молитву, задумався. Ранковий вітрець зіскочив з черешні, пробіг зеленою травою на гробі,

розхиливши квітки. Березовий хрест розгортав рамена, нагадував спокій.

Сонце продерлося крізь щілину обрію, обдало сріблом сиву пан-отцеву голову. Пан-отець легко прислонив віями очі, простягнув дещо вперед лице, наче б піддавався теплому ласканню, якого вже так давно не зазнавав.

Голос дзвона струсонув тілом пан-отця. Глибокі борозни зморшок на обличчі потемнішали ще дужче. З-під повік виступили дві сльози, швидко скотилися вниз.

— Так дзвонили перед роками по Романовій душі! — подумав пан-отець. Він згадав ранок, коли вмирав у далекому місті його найстарший син, а його друзі, селянські хлопці, дзвонили в дзвони, віддавали ясу своєму провідникові.

З того часу на серці пан-отця залишилася риза, як на ушкодженому хрустальному посуді. Захиталася його віра у власні переконання. Постійна хмарка, яка лежала між ним і його жінкою, забирала в пан-отця спокій. Пані-матка мовчала, але ця мовчанка була страшнішою, як докори. Молодший син був останньою надією: слухняний, спокійний. Тільки деколи блиск його очей завдавав пан-отцеві тривоги. Тоді пан-отець чув, що син скриває під маскою інше обличчя.

Врешті переконався. Тієї самої ночі, коли пані-матка померла від ран, рятуючи селянських дітей із запалених німцями хат, зник наймолодший син. Пан-отець знайшов тільки записку з проханням пробачити синові, що пішов у Повстанську Армію.

Просторі кімнати попівства опустіли, вкрилися порохом. Пан-отець утікав у свою кімнату, лякаючись відгомону власних кроків, тихих зідхань в опущених залах, минулих згадок. Він ще дужче укріпився у вірі, що Бог пробує його, важить його силу духа, як добре золото.

Пан-отець Іван молився гаряче, просив віри, бо чув, що хитається. Кругом нього шаліло беззаконня, лилася кров. Людські законні безправства потоптали всі Божі заповіді, готували перемогу сатани. Західній диявол убивав мільйони людей, гнав їх у неволю, а йому гідно помагав східній антихрист, який боровся з ним.

Серед того кривавого сабату стояв пан-отців нарід, стояла ціла Україна, що боронилася від вовків, які роздирали не тільки тіло, але й душі. Нарід хапався за зброю, виступав проти ворогів, тих, що йшли з заходу і зі сходу. Ночі тікали перед загравами цілих сіл, кров заливала дороги. Дитяче

голосіння глушило всі голоси землі. В лісах збиралися повстанці, рвали у ворога життя, як коріння з землі. І пан-отців наймолодший син, що на його лиці лежав послух перед батьковими словами, а в очах світилася душа брата, пішов до них, ламав святий наказ: не вбивай!

Пан-отець гординами вдивлявся в солодке лице Богочоловіка, що святою рукою забороняв Петрові боронити мечем, убивати слуг сатани, які клали свої руки на самого Бога. Дивився й боровся в душі. Чому Христос не дозволив Петрові вдарити на тих слуг, чому не покликав на поміч легіонів свого Отця, як говорив верховному апостолові?

— Щоб сповнилося писане! — находив пан-отець відповідь у святому читанні. — Щоб сповнилася воля Отця на небесах. Воля, щоб умер Його Син, щоб пролилася Його кров заради других...

У пан-отця повставала страшна думка, що й тепер кругом нього сповняється писане. Мусів умерти напозорищі, на шибениці Роман, мусів другий піти нищити ворога задля інших, заради України, в якій сатана з дияволом справляли сабат. Сповнялася воля Божа не людей...

Старенький паламар підійшов до пан-отця Івана, запитав його чи відчиняти церкву. Пан-отець глянув, мов спросоння, не міг зрозуміти запит. Врешті потакнув, ще раз поглянув на зелену могилку, пішов услід паламареві.

Надягаючи ризи, пан-отець пригадав собі, що його недавно кликали в райвиконком, намовляли віректися віри, повернутися до православ'я. Секретар партії так і сказав:

— Не послухате, товариш священік, то присилуем, церкву закрием!

Пан-отець не хотів і розмовляти з ним, вийшов із канцелярії. Вірив у Божі слова, як у твердоту скали, що на ній Христос побудував Свою Церкву, яку й «адіві ворота не одоліють». Тому був спокійний. Люди ламають усі Божі закони, але цих його слів не подужають зламати.

Пан-отець почав службу. Ніс чашу із святим Тілом і Кров'ю перед престіл, поминав увесь народ і воїнів його, обернувся в царських воротах, згадуючи: «... Благородних і приснопоминаємих ктиторів і благодітелів святого храма сего...», — як нараз доглянув їх.

Увіходили голосно зі стуком вояцьких чобіт, з шапками на головах і цигарками в устах. Розігнали, сміючись, декіль-

ка бабусь, що хилилися на різноколірні плями відбитих на долівці віконних шиб, ов'язні синім димом, мов авреолею.

Косоокий, чорний як галка, старшина, змів рукою хрест і свічі з аналоя, підстрибом сів на ньому, лицем звернений до престола. Його товариш підійшов до пан-отця Івана, що стояв, як Мойсей перед грішними синами Ізраїля.

Пан-отець глядів широко відкритими очима, без думки повторяв ті ж самі слова: »Благородних ктиторів святого храма сего...«

Голос сатани, що торкався пальцем чаші, протверезив пан-отця:

— Ей, ти, поп, брось ето! Закривать будьом!

* * *

Ніч світила ліхтарем місяця, ходила по кімнатах попівства. Вона тихо зазирнула в канцелярію пан-отця, посвітила на його лице. Пан-отець сидів за своїм столом, вдивлявся в ікону. Він не знав, чи вже пройшов день, чи кінчається ніч. З того часу, як слуги сатани забрали в нього з рук чашу із святою Кров'ю і випили її, спльовуючи голосно, як виштовхнули його з церкви й наклали печать на дверях, пройшла вічність.

Тепер він сидів самотній тут перед іконою, пробував молитися і не міг. Так проходили години, а пан-отець Іван не ворухнувся.

Ніч стояла у нього за плечима, світила місячним ліхтариком на ікону. Врешті вона зморилася, почала збиратися до відходу.

Пан-отець зрозумів. Покірне лице Богочоловіка, що Його обскочили слуги диявола й синедріону в Гетсиманському саді, почало мінитися. В очах зяяснів святий вогонь, на високому білому чолі виступила жила. Рука, що здержувала Петра, вихватила апостолів меч, стиснула його. Небо над садом відкрилося, як безодня, пропускаючи легіони, послані Отцем.

У серце пан-отця запала вогняна лискавка: »Я приніс у світ не мир, а меч!«...

* * *

Ліс розправляв свого зеленого чуба, сушив його від роси в теплому сонці. Сутінки припадали в кущі, повзли обережно ховаючись перед ясністю дня.

Із закритої буйною зеленню лісової хатини вийшов молодий поручник Стир, підійшов до стійкових, що колом обгородили високу чорну постать священика.

Пан-отець Іван зняв капелюха в поздоровленні й посміхнувся.

— Пробачте, сотнику, чи як Вас титулувати, та в мене прохання. У вас більшість моїх вірних, а я сам, хоч старий, та ще дужий. Буду сповідником, можу й рани лікувати. А теж... — пан-отець на хвилину перевів дух, потім твердо сказав, дивлячись ясними, як у своїх синів, очима, — теж підшукайте для мене яку рушницю...

Поручник Стир цоркнув зап'ятками і несвідомо випростався, приклавши руку до дашка шапки, мов перед своїм начальником:

— Наказ, друже... друже... отче!

ВУГЛЕКОП ФРУЗИН

Торкнувся вістрям бритви об широкий ніготь пальця, пробуючи гостроту і вдоволено хитнув головою. У дзеркалі відбилися його глибоко саджені очі, худощаве лице з двома тонкими зморшками, клаптик чорного чуба.

Неждана тінь у вікні зупинила на хвилину певний розмах бритви. Іван Чертюк, опертий на підвіконня, загородив собою світло дня, цікаво зазірав у хату.

— До церкви збираєшся, Якове? — спитався весело, з протягом, наче б співав.

Яків Фрузин здув з уст шматок миляної піни, притакнув.

— То я зажду тебе, підемо разом! — Іван пересунув капелюха на голові, збирався парубоцькими новинами прогнати скуку дождання.

На вулиці перестрів друзів свіжий травневий ранок, що обходив сади, струшував з хат останні клапти мли, сушив на листках росу.

Молодий легіт грався із синьо-жовтими прапорчиками на воротах, хвилював полотнищем довгого стягу на кооперативі.

Іван доглянув вдоволення на обличчі Якова, поспішив з поясненням:

— Чиста робота, Якове, як ти казав. Хлопці рознесли вечором фанки¹⁾ до кожної хати і всі застромили їх. Навіть «кацаби»²⁾. Свято в нас!

Наглий гавкіт собак перебив утіху Івана, вирвався на вулицю, скочив під ноги баским коням. У жовтій колясці промайнуло гладке лице дідича села.

Іван Чертюк зняв капелюха, проводив коляску очима, до-

1) прапорці.

2) кацапи, москвофіли.

ки не вляглася курява на вулиці. Потім він звернувся до приятеля, упіснув його докором.

— Наш пан поїхав, Якове! Чому ти не повітався?

Яків знизав плечима, відвернувся.

— Я в нього хліба не їм, Іване, в того польського шваба. А ти, як хоч!

Кров розтепила Іванове лице, намагався виправдати себе.

— А мені що! Тільки дідич на тебе завзався, каже, що бунтуєш село, зажене тебе до криміналу.

Яків зневажливо затиснув уста, твердо рушив до групки хлопців, що надходила віддалік.

Мовчки повітався з ними, простягнувши кожному чергою руку.

Прихід Якова розворушив нехиті хлопців, вирвав на уста жалі.

— Нічого з нашого свята, Якове, священник утік! — високий Кузьма заклав руки за ремінний пояс, погойдувався з легка в колінах.

— Староста налякав карою, а піп хитрий! З людьми треба жити й штрафу³⁾ шкода дати.

— Тому ще світанком поїхав на колію! Не буде служби! Савка, що недавно попав у парубки, з досадою цвьохнув себе прутом по холяві:

— Таку їх, полякам вільно святкувати своє »три мая«⁴⁾, а нам нашого ні! Панщину робили діди й нас тепер завертають.

Яків Фрузин мовчки слухав товаришів, не хвилювався. Він добув тютюн, обережно роздмухав папірці, звинув цигарку. Хвилину глядів у даль, наморщивши лоба, потім упевнився:

— То пан-отець виїхав, кажете?

• Не чекав відповіді, тільки овів лице хмаркою диму й рушив вулицею. Догледів паламаря, що никав по своєму подвір'ї, як кривий журавель, і крикнув до нього на ходу:

— Йдем, Кириле!

3) кара.

4) Поляки святкували кожного року свято «Конституції 3-го мая». На західно-українських землях відбувалися свята «Знесеся Панщина» 16 травня (3 травня ст. стилю) і тому українські селяни називали це свято своїм «3-м мая». Польська влада старалася всіми способами перешкодити тим святкуванням.

Не турбувався далі, бо почув за собою важке сопіння кривого, ішов просто до церкви.

Під дзвіницею скинув із себе куцан⁵⁾, зложив його рівно на землі й обернувся до паламаря.

— Дзвони, Кириле, але так, як на Великдень! Я тобі поможу розгойдати.

Вчепилися шнур, як два великі краби, натужували сили, тулилися головами один до одного, наче б мали розповісти один одному яку таємницю. Великий дзвін ліниво перегнувся вбік, позіхнув, мов спросоння, гирлом, здригнувся від удару серця. Ясний голосистий звук вирвався з-між двох кам'яних стовпів дзвіниці, метнувся, як птах, поплив у повітрі.

Дриж пройшов тілами дзвонарів, додав їм сил. Вони рвонули шнур, мов у змаганні, підбивалися ногами вгору, повзли животами по землі.

Яків Фрузин виждав мент, відскочив, аж розгін заточив його тілом. Ще хвилину глядів на дрібну постать Кирила, що підлітав угору, мов розкинене рване рядно, припадав до землі, знову рвався вверх, і засміявся глибоко.

— Мой, дзвони, брате, дзвони!

І вже біг вулицею, в дорозі надіваючи куцана й втираючи рясний піт.

На пан-отцевому подвір'ї знову замкнувся в собі, ділово звернувся в хаті до наймички. Вона зразу зацокотіла, мов ждала на його прихід, що священника немає вдома, а ключі висять на стіні в замкненій кімнаті.

Яків мовчки, та впевнено підійшов до кімнатних дверей, попробував ручку.

Наймичка з криком кинулася до нього, але в півдороги стримала її постава Якова. Тоді вона з розпачем заломила руки на грудях, уся перемінена в жажну цікавість.

Фрузин надавив коліном старенькі двері, аж вони скрипнули гнівливо, мов пан-отців голос. З голосним криком радощів і страху перед Яковим святотатством наймичка вибігла з хати.

Другий удар ноги відкрив перед Фрузином кімнату. Її тишина поразила його. Яків несвідомо зняв з голови капелюх, зібгався в собі, наче б присідав.

Старі портрети пан-отцевих батьків здивовано глянули із

5) куцан — коротка свитка.

своїх золочених рам на мужичу відвагу. Годинник на столі швидко, сердито завияляв коротким маятником.

Очі Якова сторожко, але зірко побігли по стінах кімнати, нагледіли на гачку церковні ключі. Наче скрадаючись, підійшов до них навшпиньках, непомітно простягнув руку.

Примкнені двері знову привернули Яковові рівновагу. Старано оглянув надломаний замок, добув цупкими пальцями цвях, що до половини вискочив з дошки.

Згинаючись по поліно коло печі, Яків подумав:

— Треба цвяхом забити двері, а то бісова наймичка покраде щонебудь пан-отцеві.

У церкві Фрузин роздав людям свічки, наказав винести хоругви. Старий дяк допитливо глянув на Якова з-понад своїх окулярів, але не сказав нічого. Він тільки відкашельнув голосно і рушив передом, збираючи коло себе поважних господарів, як матка бджоли.

Яків пильнував порядок, забігав боками дороги. Похід рушив серединою вулиці до роздоріжжя, де на кам'яній підмурівці височів хрест, ставлений руками дідів, що хоронили панщину.

Сонце гралося золотом хрестів, горіло барвами на полотнищах хоругв, ласкаво відкриті мужичі голови. Голос дзвона, що його жбурляв у синяву травневого дня своїми руками кривий Кирило, змагався зі співом людей.

Яків ішов краєм походу, міцно притискаючи до грудей руки, бо чув, що їх розриває бурхлива сила, яка не лякається ні старости, ні дідича, ані жадного насилля цілої займанської польщини.

* * *

Вигідніше висунув ногу, сперся об стіну хати, весь піддався солодкій знеможі соняшного тепла. Співучий голос Івана Чертука, що втішався вранішнім святом, навівав на Якова тихе вдовілля, ніжив.

— Всі були, ціле село, хоча священик виїхав! — не вгавав Іван, завертав спогад. — Тільки Ілько Поврозник не був, возив гній...

Голосний сміх мовчазного приятеля збентежив Івана. Він перехилився з призьби до Якова, допитуючись очима про причину втіхи.

— Бо темний, Іване! — лице Якова знову споважніло. — Темний, як онтой! — Яків пальцем показав приятелеві на

сусідське подвір'я. Лаючись голосно, сусід бігав кругом хати за своїм сином, що втікав від нього, мов курча. В руках сусіда був пояс, тому розпущена сорочка біла його по колінах, спиняла біг. Довге в кучерях волосся старого матлялося за ним кругом голови, падало на очі. Врешті хлопець звинно, мов вивірка, стрибнув через тин у сад, спинив батькову погоню.

Яків поглянув на приятеля, оживився.

— Тямлю, як мій тато, так ловив мене, — засміявся без згуку, зморщками лиця. — Я вже був школяр. Аж тут прийшло з повітової шкільної ради письмо, щоб тато платив кару, бо я не ходжу в школу. Тато зловив пояс і до мене. А я на двір і репетую, що я вмю читати. »Ану, ходи сюди й прочитай, шибенику!« — показав мені тато папір. Та я хитрий був. »Киньте«, кажу, »це письмо сюда, то прочитаю, а то зловите й битимете«. Після торгів тато кинув мені папір від шкільної ради, й я переконав його, що вмю читати.

Довге оповідання наче б утомило мовчазного Якова й він утих. Та Іванова цікавість знову змусила його до розмови.

— Першого дня науки запитав нас учитель, хто ми є. Ми, діти, були дурні, темні ще, то й сказали, що русини. Вполудне я прийшов додому й оповів про те вуйкові Миколі...

— Ага тому студентові, що його потім забили поляки в Стрию! — перебив Чертюк. Яків мовчки кивнув головою.

— То вуйко насварив мене. »Ти«, — каже, — »ходиш до школи, а такий темний! Як завтра прийдеш у школу, то скажи вчителеві, що ти й всі діти, крім поляків, — українці. Як так скажеш, то я сам буду тебе вчити й куплю тобі убранко«. Я так зробив, а вчитель аж змінився, зловив з-під печі сокиру й кинув у мене. Був би й забив мене, але я зігнувся.

— А то чорт! — хвилювання вирвало в Івана досадне слово.

— Потім я не ходив у школу, лише вчився у вуйка Миколи. Тому вчитель подав мене на кару.

— А, чому ти не сказав татові, щоб заскаржив того дідька? — обурився Іван. — Та за це його ждав кримінал!

— Я сказав тоді, коли тато хотів мене бити, а всі діти посвідчили правду. Але мій тато був темний. Учитель дав йому двісті злотих і тато втих.

Свист біля воріт розбив розмову двох друзів. Вони гля-

нули туди, й Іванове лице припало блідиною, як дорожньою курявою.

— Це вже по нас прийшов! — тихо сказав він до Якова.

— Не бійся, Іване, — посміхнувся Яків, — це лише по мене.

При воротах стояв польський поліціант, а надвечірне сонце спливало багром по широкому штикові його кріса, коли він кивав до Якова рукою:

— Фрузін, ходи сюди!

Дух непокори овіяв Якова, як свіжий вітер у жару.

— Така сама дорога д'мені! — сказав твердо, з притиском.

Поліціант ворухнув горлом, наче б його давив шкіряний підборідний ремінець, хвилину вагався. Потім він підкинув на плечі кріса, приховав під повіками блиски ненависти й відчинив ворота.

— Пан комендант хоче, щоб ви прийшли до нього, — голос поліціанта був притишений, ласкавий.

— То я арештований? За що?

Поліціант засміявся:

— Ніхто вас не арештує. Пан комендант хоче тільки щось запитати. Ви йдіть на постерунок самі. Даю вам слово гонору, що не буду навіть за вами йти.

Яків хвилину надумувався. Врешті махнув рукою:

— Добре, я піду, але сам.

Тонкі блідаві уста поліціанта затиснулися в одну риску.

— Я йду ще в одне місце, а ви не гайтеся!

На ганку мешкання коменданта Фрузин озирнувся. Поліціант, що приходив по нього, був уже на воротах.

— От, чорт, певно йшов бічними вуличками! — подумав Яків.

У кімнаті Яків розглянувся за комендантом. За столом сидів якийсь незнайомий поліціант. Сухий, пригорблений чоловічок у сірому одінні міщуха дріботів малими крочками по кімнаті.

Враз він підійшов до Якова й вдарив його в лице. Здивування на мент охопило Фрузина.

— Ах, ти ж гнидо міська! — подумав він і з розмахом віддав удар.

Панок з грюкотом повалився на залізне ліжко в куті, намагався звестись на ноги, борсався. Радість, що розли-

лась на лиці Якова, згасла раптово під сильним ударом ззаду.

Щось червоне, гаряче залило очі, прислонило світ. Звідусіль зірвався шумний вихор, вдарив об вуха, глушив. Біль прошиб тіло і спихав його в глибоку прірву. Яків підсвідомо розняв руки, почав бити довкруги себе ногами, наче б відганяв собак. Аж ворожі рамена, сильні, як тиски, надали на бурхливі кров'ю шийні бючки.

* * *

Погідний вересень ходив селом, наслухував тривожних вісток. У високому небі гули бомбовози, що летіли з заходу. Вулицею пройшов сірий відділ вояків, а над ними боязко, несміло тріпоталася пісня:

Jak to na wojence ładnie,
kiedy ulan z konia spadnie...⁶⁾

На кооперативному будинку чорніли слова звернення президента, що взивав нарід до зброї.

Яків Фрузин ще раз перебіг очима по папері й відвернувся. Глибоко запалі очі звузилися в шпарини, під натягнутою шкірою лица гостро вип'ялися вилиці.

Іван Черток торкнув його рукою в бік, вітався. Хвилину стояли мовчки, наче б заслухані в нечуткі голоси. Врешті, Іван не втерпів, перебив:

— Вже, Якове?

— Ага!

— Коли?

— Сьогодні.

Іван важко зідхнув, наче б те, що томило його, відійшло.

— То значить ніні? — хотів переконати себе. Виждав, потім нагло рішився.

— А як зі мною, Якове? — нахилився до обличчя приятеля.

Яків глянув на нього, мовчав. Добув з кишені коробку з тютюном, звинув вправно цигарку. Затуляючи від вітру вогонь, кинув враз із димом крізь зуби:

— Тримайся мене, коли хоч! — і відійшов.

Іван врадувано поглянув йому вслід, потім перевів очі на темнувату смугу лісу, що підходив до села.

6) Польська військова пісенька: «Як хороше на війні, коли улан упаде з коня...»

Партизанський загін Якова спізнився, наскочивши во- рога вже за селом, як він поспішно уступав. За ним вітер докидав тужливе голосіння жінок і згар селянських хат.

Трупи польських вояків не були такі страшні, як ті по- мордовані ними дядьки, що їх зносили під церкву. Яків довго розглядав понівечені обличчя селян, розпорені жи- воти, криваві квіти грудей у дівчат.

Стара бабуся намагалася рукою притулити шматок че- репа, що лежав біля голови її внука, виплакувала останні сльози.

— А ми ж стільки податків на них наплатилися, годили їм, як панам! Бог би вас тяжко скарав, мазурики...

Іван Чертюк підскочив до Якова, хрипко кидав важкими від втоми словами:

— У Волиці німці... зловили сотню поляків... спалили їх у повітці... зо два десятки втекло... пішли на Ліски... то ті, що мордували в Кропивниках...

Не докінчив, бо різкий свист Якова вже кричав тривогу, підривав загін у погоню.

Талували чорними скибами піль, западали в гайки, ви- ринали знову, схожі на сірих вовків, з носами на теплому сліді добичі.

Піт шукав на обличчях найменших зморщок, стікав у куточки уст. З-під розіпнятих блюз клубилася пара, вія- лася димком. Груди рознімалися важко, давали місце роз- гойданим серцям. Ноги з распачем били в землю, скручу- валися болем м'язів.

Допали горбка й зупинилися, тремткі, роз'ярені вкрай. Рушничні кулі розкидали по полі втікачів, як буря дерева.

Яків Фрузин приклів кріса до рамсни, вмить втишив нерви. Та ціль раптово зникла, припала до землі. Підбіг до неї хижо, вчуваючи, що кров знову тьмарить йому зір.

Розкидавши руки, лежав перед ним польський вояк. Яків нахилився над ворогом і зустрівся з його очима, що в них чаївся жах смерті. Піврозкриті уста вояка ловили повітря, як риба, пальці несвідомо рвали чорні грудки. Вояк був живий, тільки втома і страх полонили його, як шнурами.

Врешті, перемагаючи їх, вояк заскиглив:

— Послухайте мене, заки вб'єте.

Яків мовчки відтягнув від його тіла рушницю. Його товариші вгорнули їх колом.

Вояк з натугою звів своє тіло дещо вгору.

— Я з Дрогобича, поляк, — дихав уривчасто, спшився... — Мене забрали силою до війська... Вже в перших днях полонили нас німці — почали розстрілювати... Куля тільки зачепила мене... врятувався...

Яків поклав руку на приклад рушниці, запитав спокійним, твердим голосом:

— А помордованих наших селян ти видів?

Вояк повів язиком по скривавлених устах, хитнув головою. Розпука сіла на його чолі, зазирнула в очі.

— Потім зловили другий раз... цілу сотню... загнали в стайно і підпалили... Самі обставили кулеметами... Хто втікав, забивали... Я один знову..., — голова вояка поволі почала клонитися до землі, шукала відпочинку.

— Два рази вирвався від смерти... може... може й ви поцадите мене?...

Один з повстанців засміявся сухо, клацнув замком рушниці, як стальними зубами.

Твердий голос Якова, що наказував відворот, зупинив його. Верталися вояцьким кроком. За ними летіло квиління:

— O, Jezu, Jezu... dzięki...⁷⁾

* * *

На високому небі тремтіли зорі, наче б лякалися докколишніх пожеж, частих пострілів, людської злости. Село принишкло, припало до землі, томилося тривожним сном літньої ночі.

Зближався до власної хати, як злодій, припадаючи в кожний залом землі, вишукував щонайчорнішу тінь.

Проховзнувся до вікна, вистукав тричі. Притишений голос мами видався Фрузинові далеким, мов з-під землі.

В хаті дбайливо затулив вікно, зашився в куток, відпочивав. Не розбирав докладно запитів мами, плачу молодшої сестри. Сидів і слухав, як поволі кресне на душі паморозь довгих років підпілля, теплиться, мов від багаття.

Щойно назва ворога насторожила його чуйність. Сестра торкалася його грудей руками, тужила по-дівоцькому.

7) Ісусе, Ісусе... дякую...

— І доки ж так буде, Якове? — шукала відповіді, голосила тихцем.

— З поляками війна, за большевиків сидів у лісі... тепер знову ганяє за тобою дідич... Вернувся на наше лихо з німцями й нівечить людей... все тебе шукає...

Очі Якова підійшли черв'яню, наче б у них відбилосся світло малого каганця.

— Най не шукає, бо може знайти...! — кинув їдко, мов виплював. Сестра захлипала дужче.

— Тобі байдуже, а нам смерть. Дідич каже ловити людей, висилає їх у німецьку неволю... Вчора забили Савку, бо тікав, Івана Чертюка повісили серед села... А що нарабувалися, хай Бог милує...

Мати підійшла до стола, перебила плач:

— Лиши, дівко, не скигли! Най Яків з'їсть, а то, диви, вих на тріску.

Їв жадібно, поспішаючи, та не забував цікавитися:

— Іздить, кажеш, Настасю, до міста кожного дня? ... Автом, кажеш?

— Що ж, пан дідич! — засміявся злорадно. — А коли вертається? Сам чи з вояками? ... Дорогою, попри Дацькову ялицю?

Відсунув миску й підвівся.

— Ну, не плач, Настасю, мене не зловить, ні вас не забере в Німеччину! — сказав спокійно, з усмішкою, як до дитини. — Але мені вже пора! — тісніше стягнув пояс і почав збиратися.

* * *

Заперся грудьми, аж сухо затріскотіли суглоби, надавив руками з усіх сил і поконав. Величезний камінь перехилився, потягнув за собою потічок ріняку, скотився на шлях.

Яків вдоволено змахнув з лоба піт, оцінив оком свою працю і подумав:

— Мусить зупинитися, бо авто шляг трафить, як поїде.

Підняв з землі в'язанку гранат, прикріпив їх позаду до пояса й підійшов до ялиці. Підніс угору голову, наче б хотів побачити вершок, потім поплював у руки й підскочив до невисокої гілки.

Ліз звинно, виминаючи перепони, вишукував догідне місце. Перелякана ворона з криком шугнула з вершка, по-

чала кружляти довкола дерева. В якійсь хлоп'ячій радості показав їй язика, заспокоював словами:

— Будь тихо, дурна, дістанеш добру вечерю!

Вигідно, як на хребті коня, усів на конарі, пересунув допереду гранати. Розмотав довгий шур, прив'язав до нього свій смертний тягар й обережно спустив його вниз.

Кілька разів підтягнув в'язанку дороги, випробовуючи, чи гладко проходить поміж гіллям, потім притаївся в безруху і ждав, як рись, що чатує на вівцю.

Сонце зупинилося над краєм неба, дивуючись терпеливості людини, що сиділа на дереві. Від високої ялиці відірвалася тінь і безшумно лягла на шлях. З лісу визирнуло надвечір'я.

Із-за закруту вистрибнуло авто, загуло протяжно й почало зупиняти швидкість. Лютий голос вилаявся чужинецькою лайкою, проклинаючи перешкоду.

Шнур гадюкою поповз угору, потім майнув до низу, зівнув вогнем.

Вибух підірвав зі сусідніх дерев зграю ворон, хитнув гіллям, як вихор, сповнив серце причаєної людини радіщами.

* * *

Червонощокий опасистий вуглекоп глянув згори, на худу сіру постать незнайомого товариша праці й зійшов один східець униз. Тут він розсівся серед гуртка своїх приятелів і розгорнув газету. Незнайомий зложив руки на колінах, поклав на них голову, схожий на темну брилу вугілля, добути з шахти.

Червонощокий читав голосно, докидаючи свої завваги. Його французька мова проходила носом, наче б він позатайвав його ватою.

— Москва, квітень 1946, — читав вуглекоп і смикав рукою сусіда, щоб слухав, — зі Львова доносять, що в околицях розбито банду українських фашистів, знаних під назвою УПА... — Червонощокий перервав і звернувся до товаришів:

— Всіх тих українців треба б вистріляти, то поганий нарід...

У тій хвилині сіра худа постать незнайомого шахтаря підвелася на цілий ріст, а важка гірничка лямпа гепнула об голову читача.

Чорні, глибоко осаджені очі блимали вогниками, а на худорлявому, темному від вугільної куряви обличчі простягнулися дві гостро риті доземі зморшки.

Із-за стиснених білих зубів вийшли тверді слова незрозумілої бельгійським вуглекопам мови:

— Сволоч комунарська!

Незнайомий спокійно відвернувся до бельгійця-поліціанта, що зловив його за плече, і питався про прізвище:

— Називаюся Яків Фрузин.

З М І С Т:

	Стор.
Мамине серце	11
Піст	16
Батрак	26
Тонько Перчик	36
Його коханя	46
Боягуз	56
Чіко	74
Пав-отець Іван	85
Вуглекоп Фрузин	

Ціна 6.— НМ.